

kívüli nyelvtelhetségként emlegetett Ács, aki a szomszéd népek nyelvére is tanította rabtársait, szabadulása után a román és a szerb népköltészettel kezdett foglalkozni, s már 1858-ban ki is adta első gyűjteményét. Hangsúlyozta, hogy annak a román népnek a költészetével kívánja megismertetni magyar olvasóit, „melynek millióival évezredes történeti kapocs fűz bennünket össze”.¹⁷

Az 1850-es évek elején létrehozott titkos szervezetek irányítói egyik legfontosabb feladatuknak tekintették a nemzetiségiak támogatásának a megnyerését. Gál Sándor az erdélyi felkelés katonai előkészítésével foglalkozó emlékiratát azzal a mondattal kezdte, hogy „mindenekelőtt az oláhokkal való kibékülést kell megkísérteni”.¹⁸ A szervezkedés vezetőinek számos felhívása és utasítása sürgette a kapcsolatteremtést a románokkal, a horvátokkal, a szerbekkel, sőt az erdélyi örményekkel, a szászokkal és a bánáti németekkel is. Makk ezredes a maga – egyébként egzaltált hangvételű – kiáltványában arról beszélt, hogy a nemzetiségek „ezer esztendeig voltak testvéreink”, s ha „egy percig” engedték is magukat megtéveszteni, „ma ismét testvéreink”. Ugyanúgy megfenyegette azt, „aki merészeli a rácot, horvátot, az oláht, hazánkban németet, a zsidókat, a cigányokat hazafiságukért gyalázní”, mint azt, aki „a magyart” gúnyolja. Nem kevés illúzionizmussal már befejezett tényként hirdette: „Ezen népfajok még jobban gyűlölik közös zsarnokunkat, mint ti magatok. Szövetkezendenek veletek, nem többé ellenetek, veletek harcolandnak.”¹⁹ Valójában tényleges kapcsolatteremtésre a titkos szervezkedés felgöngyölítéséig idehaza alig került sor, s így az sem tisztázódhatott, hogyan fogadják a hazai nemzetiségiak azokat a magyar emigráció által kidolgozott, a megbékélést és összefogást célzó konkrét javaslatokat, amelyeket a hazai mozgalom irányítói korántsem torzításmentesen közvetítettek.

Az 1850-es évek elején a magyar emigráció tevékenysége nem merült ki az önkényuralom-ellenes szervezkedés katonai és diplomáciai előkészítésében. Politikai téren is jelentős erőfeszítések történtek. Az együtt élő

¹⁷ Idézi: VASILE CURTICĂPEANU, A művelődés fejlődése 1848–1918 (In: Erdély története. Szerk. MIRON CONSTANTINESCU. II.) Bukarest, 1964. 508.

¹⁸ Közli: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. Kiad. JÁNOSSY DÉNES. I. Bp. 1940. 831.

¹⁹ Uo. I. 525., 532–533.

népek megbékélésének, sőt abszolutizmusellenes összefogásának megteremtésére irányuló törekvés elkerülhetetlenné tette annak tisztázását, hogy milyen jellegű és szerkezetű állam feltámasztását tekintik céljuknak a magyar száműzöttek. Irányt szabó politikusaik mind azt kívánták, hogy Magyarország a nemzetközi helyzetben remélt kedvező fordulat esetén fegyveres felkeléssel állítsa helyre függetlenségét, s azt a Habsburg-uralom, illetve a török fennhatóság alól felszabaduló más nemzetekkel szövetségben szilárdítsa meg. Bíztaak abban, hogy a szomszéd népek, mindenekelőtt a románok és a délszlávok is keresni fogják a szövetségekötés lehetőségét Magyarországgal, hiszen az – mint Kossuth fejtegette – jellegzetes középhatalomként gyenge ahhoz, hogy a társulást beolvastásuk eszközévé tegye. Velük szövetkezve viszont elég erős az ő függetlenségüket is fenyegető hódító szándékú nagyhatalmak távortartására. Arra is törekedtek, hogy a függetlenség kivívása után alakítandó államszövetség tervével nyugtassák meg a nagy befolyású angol kormányzatot, hogy a Habsburg-birodalom felbomlása és a balkáni török uralom felszámolása után sem marad az európai hatalmi egyensúly rendszerét megingató úr az egységesülő Németország és a cári Oroszország között. Az 1850-es évek második felében tartott angliai előadásaiiban Kossuth sokoldalú történeti és politikai érveléssel igyekezett alátámasztani azt, hogy ellentétben a Habsburg-birodalom dinasztikus eszközökkel kialakított, természetes összetartó erőt nélkülöző, sőt ellentétektől feszülő, s így csak elnyomással fenntartható államtömbjével, amely belső gyengesége folytán nem elriasztani, hanem éppenséggel vonzani fogja a hódítókat, a függetlenségüket elnyert nemzetek Magyarországgal együtt alkotandó szabad szövetsége a békés fejlődés biztosítója lehetne a hatalmi ellentétek délkelet-európai ütközőzónájában.

Államszövetség, konföderáció majdani létrehozásának szükségessége tekintetében a vezető magyar emigráns politikusok lényegében egyetértettek. (Az elgondolásnak volt távoli, a magyar jakobinusok 1794-es alkotmánytervéig visszanyúló és közvetlenebb hazai hagyományalapja is. Wesselényi 1843-ban Habsburg-vezetéssel ajánlotta föderalizálni a birodalmat, 1849-ben pedig azt tartotta kívánatosnak, hogy szövetségi államokból szervezendő köztársasággal váltsák fel.) Teleki László már 1849-ben pártfogolta a szövetkezésre irányuló lengyel, illetve román javaslatokat. Kossuth 1850-ben részletezte a maga konkrét konföderációs tervé-

nek alapelveit, Klapka György pedig egy 1855-ben kiadott munkájának függelékében közölte javaslatát egy magyar–délszláv–román államszövetség megteremtésére. (Hozzájuk hasonló megfontolások készítették 1857-ben az üldözöi elől nyolc éven át pesti bűvőhelyén rejtőzködő Táncsics Mihályt, *Hét nemzetiség szövetsége* című konföderációs tervezetének fölvázolására.)

Jelentékeny nézetkülönbségek mutatkoztak azonban az emigrációban a Magyarország föderatív állammá alakítására, tehát „belső föderalizálására” irányuló román és délszláv javaslatok megítélésében. Míg Teleki és Klapka hajlott a Bălcescu által 1850 tavaszán felvázolt föderációs alapelvek elfogadására, Kossuth egyrészt az ország területi integritásának és magyar jellege fenntartásának biztosítására irányuló törekvései miatt, másrészt számot vetve a hazai visszahatással, határozottan ellenezte Magyarország autonóm nemzetiségi területekre való bontását. Emigráns társainak meglehetősen az általánosság szintjén maradó javaslatait elhárítva nagyszabású tervet dolgozott ki a nem csupán soknemzetiségűnek, hanem kevert lakosságúnak is tekintett Magyarország államrendszerének újjáformálására. Hangsúlyozta, hogy véleménye szerint általa „lesz megközelítve a berszerkezetben is a föderáció eszméje a lehetőségig”.²⁰

10. KOSSUTH POLGÁRI DEMOKRATIKUS ÁTALAKULÁSI PROGRAMJA

Kossuth 1851-ben Kütahyában kidolgozott alkotmányjavaslata (*Javaslat Magyarország jövő politikai szervezetét illetőleg, tekintettel a nemzeti-ségi kérdés megoldására*), amelyet az elkövetkező évtizedben javarészt jogkiterjesztő módosításokkal látott el, a 19. század legkonkrétabb magyar tervezete volt Magyarország államberendezkedésének polgári demokratikus átalakítására.

Kossuth már 1849-ben, a Függetlenségi Nyilatkozat megszavazása után szükségesnek tartotta, hogy a polgári parlamentáris államok többségéhez hasonlóan Magyarország politikai életének, államberendezkedésének, hatalmi szervei működésének alapja és törvényes szabályozója egy tételes

²⁰ Közli: Kossuth demokráciája. Kiad. ÁCS TIVADAR. Bp. 1943. 45.

alkotmány legyen. Az általa kezdeményezett előkészítő munkálatokat azonban a hadiesemények megakasztották. A száműzött Kossuth az 1849-ben és azt követően szerzett tapasztalatok birtokában kettős céllal készítette el alkotmánytervét. Egyfelől a szabaddá váló ország parlamentje elé terjesztendő „javaslatnak” szánta, másfelől az egyezkedés és a szövetségekötés alapjának az együtt élő és a szomszédos népek vezetőivel folytatandó tárgyalásokra.

Az alkotmányjavaslat hangsúlyozta, hogy a „népen”, minden jog forrásán és letéteményesén „a honpolgárok egyetemet” érti, mégpedig „faj, nyelv és valláskülönbség nélkül”. A polgári szabadságjogok tételes rögzítését kívánta, a francia forradalmi megfogalmazásra emlékeztető módon hangsúlyozva, hogy „ezen szabadságoknak határa egyedül a mások jogainak sérthetetlensége”. A polgári értelemben vett „népfelség” elvét az általános választójog alapján következetesen óhajtotta érvényesíttetni mind a törvényhozó testület megválasztásában, mind a községi és a megyei életben. Javasolta, hogy a képviselőház tagjait közvetlenül, a feudális felsőház helyére lépő szenátusét pedig az általános szavazatjog alapján szervezendő megyei közgyűlések válasszák. A választók egyszerű többsége választottjait visszahívhatná. A büntetőbíráskodást esküdtszékekre kívánta bízni, a törvényesség védelmére alkotmánybíróság megszervezését javasolta. Az alkotmányjavaslat 1851. évi alapszövegében Kossuth egyértelműen a „demokratikus köztársaság” államformáját ajánlotta, a későbbi szövegváltozatokban azonban – utalva a Függetlenségi Nyilatkozat ismert tételére is –, a nemzetközi helyzettől kívánta függővé tenni, hogy Magyarországot alkotmányos monarchiaként vagy – amit kívánatosabbnak minősített – köztársaságként szervezzék újjá. Az utóbbi esetben az államfőt is általános választójog alapján javasolta megválasztani. Kossuth egyfelől a demokratikus központosítás révén kívánta biztosítani az államhatalom működését, másfelől – utalva arra, mint élhetett vissza Louis Bonaparte a demokratikus úton megszerzett hatalommal – a központi hatalmi szervek birtokosainak esetleges önkényeskedését a demokratikus önkormányzattal remélte ellensúlyozni. Ebben látta a nemzetiségek egyenjogúságon alapuló együttélésének legfőbb eszközét is.

Mind a községben és a megyében, mind a törvényhozásban az adott terület, illetve testület többségének a nyelvét kívánta hivatalossá tenni, következetesen és hatékonyan biztosítva a kisebbség szabad nyelvhasz-

nálatát is. Tekintettel arra, hogy a megyék jelentős részében a nemzeti-ségek voltak többségben, és azok amellet, hogy a megyei keretek között megteremthették önkormányzatukat, annak törvényes védelméről is gondoskodhattak a legfelső államhatalmi szerv útján, hiszen – a javaslat értelmében – a megyék választhatták a rendkívül széles jogbiztosító hatáskörrel rendelkező szenátust, Kossuth teljesítve látta ígérétét a belső föderáció „lehetséges” megközelítésére. A törvényeket az országban használatos valamennyi nyelven kívánta közzétételni. Továbbá kötelezni kívánt minden országos hatóságot és bíróságot ügyfelei nyelvhasználatának követésére. Az oktatás nyelvének a meghatározását a községekre akarta bízni, biztosítva azonban a kisebbség számára az iskolaállítás és mindenki számára az iskolaválasztás lehetőségét. A honvédelmet általános nemzetőrségi kötelezettségre alapozva állandó hadsereget csak az erősségek őrzésére és kiképző keretül kívánt fenntartani. A katonai nevelést, a tisztképzést is beleértve, a polgári oktatásüggyel ajánlotta egybekapcsolni, nehogy a katonák, „a polgári állapotból kiemelteknek vagy éppen felibe emelteknek” érezzék magukat. „Alig kell egy dologtól jobban óvakodni egy szabad nemzetnek – írta minden bizonnyal 1849 keserű tapasztalataira is utalva – ,mint attól, hogy a katona megszűnjék magát polgárnak tekinteni”. A nemzetőrséget is megyei keretek között javasolta megszervezni – az alkotmányjavaslat egyik szövegváltozata szerint – a zászlóalj szintjéig nemzetiségenként. A nemzetiségi megye mértékéig biztosított területi önkormányzat mellett Kossuth meg kívánta teremteni annak a lehetőségét, hogy a nem magyar népek is országos politikai szervezeteket hozhassanak létre, „nemzeti főnököt” választhassanak, „társas önkormányzati teljes szabadsággal gondoskodjanak mindazon erkölcsi s társas érdekek előmozdításáról, miknek összegét nemzetiségnek nevezzük”.²¹ Külön függelékben tért ki Kossuth a horvát kérdésre, teljes beligazgatási autonómiát biztosító társországi viszonyt ajánlva Horvátországnak, vagy – ha ezzel nem érné be – jogot az elszakadásra. Ez esetre kikötötte, hogy Fiume lakossága maga dönthesen sorsáról. Erdéllyel kapcsolatban reményét fejezte ki, hogy az országnak az alkotmányterv szerinti átalakulása az ottani románok számára is kívánatosá teszi az uniót. (Az alkotmányjavaslat legkésőbbi szövegváltozatában már

²¹ OL R 90. (Kossuth-gyűjtemény) I. 1554.

hajlandóságot mutatott az államegység fenntartásával Erdély és a szerb-lakta országrész vonatkozásában a területi önkormányzat elvének elfogadására is.) Magát az alkotmányjavaslatot Kossuth a szabaddá váló Duna menti országok konföderációba való tömörülésének indokaival zárta.

Noha a nemzetiségi politikusok kívánságainak kielégítésében Teleki és Klapka hajlandó volt a Kossuth tervezetében körvonalazottakon is túllépni, az államberendezkedés általános polgári demokratikus követelményeit illetően az emigráció egyetlen vezető személyisége sem haladta meg, jelentős részük pedig meg sem közelítette nézeteit. Alkotmányjavaslatának konkrét engedményeken túlmutató nemzetiségpolitikai jelentőséget biztosít, hogy olyan politikai eszközöket mert és akart a nemzetiségiek rendelkezésére bocsátani, amelyek az általa kialakítani kívánt polgári demokratikus keretek között minden együtt élő nép számára a nemzeti önrendelkezés útján való továbblépést is biztosíthatták. A nemzetiségi kérdésben felmerült ellentétek mellett Kossuthnak az emigráns arisztokraták többsége által túlzottnak ítélt demokratizmusa is hozzájárult az emigráción belüli szakadás kialakulásához. Diktátorságra való törekvéssel vádolták azt a Kossuthot, aki minden terv megvalósítását a szabaddá váló nép alkotmányos döntésétől kívánta függővé tenni, de a száműzetésben nem volt hajlandó alárendelni politikáját a jórészt arisztokrata befolyás alá kerülő és egymással is torzsalkodó különféle emigrációs bizottságok határozatainak. 1859-ben, amikor az emigráció túlnyomó része egységesen sorakozott fel Kossuth, Teleki és Klapka mögött, az általuk alakított és egy emigráns kormány funkcióját betöltő Magyar Nemzeti Igazgatóság kinyilvánította, hogy az alkotmányjavaslatot tárgyalási alapnak tekintve szeretne megegyezni a nemzetiségi vezetőkkel: „A 48-diki törvényeket... ha kiindulási pontul tekintjük is, korántsem szándékunk változtatlanul megtartani, sőt inkább olyformán óhajtjuk az azokban letett elveket tágítani és kifejteni, miszerint minden érdek, nemzetiségi úgy mint vallási, tökéletes megnyugvását lelhesse a magyar alkotmány szárnyai alatt; szolgáljon vezérfonalul az... alkotmányterv, melyet az alulírt elnök [Kossuth] dolgozott ki és mely alapelveiben mindnyájunk jóváhagyását birtja.”²²

²² Közli: KOSSUTH LAJOS, *Irataim az emigrációból*. I. Bp. 1880–1882. 453.

A polgári alkotmányok módjára Kossuth javaslata is mellőzte a tulajdonviszonyok, sőt általában a társadalmi kérdések tárgyalását. Azonban, nem kevésbé éppen a túlzott radikalizmus vádjá ellen védekezve, de tényleges felfogásával egyezően is szükségesnek látta, hogy elhatárolja magát a szocialista eszméktől, amelyeknek időszerűségét az iparilag még fejletlen Magyarországon egyenesen tagadta. Kossuth a jobbágyszabadságért a lezajlott forradalom legnagyobb tetteként értékelte. Kevésbé ismerte fel azonban a lezárásával kapcsolatban odahaza még folyó társadalmi és politikai küzdelem igazi értelmét és jelentőségét. Nem csupán a kapitalista agrárkérdés megoldását illetően (ami nyugaton is éppen csak formálódóban volt) maradt adósak a felelettel az emigráció legjobbjai. A vezetésükkel kiharcolt jobbágyszabadság függőben maradt kérdéseivel, illetve önkényuralmi újraszabályozásával kapcsolatban sem dolgoztak ki átfogó programot. Kossuth ugyan ismételten jelezte, hogy szükségesnek látja a továbblépést az 1848-ban megkezdett úton. Így kilátásba helyezte – a magántulajdon sérthetlenségét hangsúlyozva – az állami birtokok felosztását. Belőlük kívánt parcellázás útján földet juttatni a felszabadító háború résztvevőinek, nincstelen zselléreknek, míg a határőrvidékek parasztságát a községeik határában levő nagy kiterjedésű kincstári legelő-, erdőterületek és irtások tulajdonosává akarta tenni. Változtatni kívánt az erdélyi parasztok sorsán is, tulajdonukba adva a határaikban fekvő koronauradalmi erdősegeket és havasi legelőket. Egyébként beérte a liberális gazdaságpolitika követelményeinek, elsősorban a korlátlan iparszabadság szükségességének a hangsúlyozásával. Azt remélte, hogy a szabaddá váló ország gazdasági önrendelkezésének segítségével, amit korántsem elzárkózásra, hanem minden országgal, az Ausztriánál fejlettebbekkel is a partnerválasztás szabadsága elvének tiszteletben tartásával létesítendő együttműködésre kívánt alapozni, olyan rohamos gazdasági fejlődés következik be Magyarországon, ami a demokratikus politikai intézményrendszerrel kölcsönhatásba kerülve a társadalmi elmaradottság felszámolója lesz.

Ellentétben Eötvössel, aki mindinkább el kívánta határolni a liberalizmust a demokratizmustól, sőt a liberalizmus önkorlátozását hirdette a demokratikus áttörés megakadályozására, Kossuth úgy ítélte, hogy a demokrácia erői éppen azért feltartóztathatatlanok, mert a gazdasági fejlődés hajtja előre őket. (A gőzmozdony, a gőzhajó, a távíró a demok-

rácia legyőzhetetlen terjesztői ismételte számtalanszor.) De azt remélte, hogy a demokrácia erői a nemzetiben konkrétizálódó általános emberi értékek kiteljesedését biztosító szabadságot nem veszélyeztetni, hanem éppenséggel realizálni fogják annak a modern területi önkormányzati törekvéseknek is sokban elébe vágó polgári demokratikus berendezkedésnek a keretei között, amelynek a magyarországi viszonyokra alkalmazását alkotmányjavaslatában kísérelte meg. Egyik 1857-ben tartott angliai előadás-sorozatában így vallott a liberális célok polgári demokratikus meghaladásának szükségességéről: „A demokrácia és semmi más mint a demokrácia azonos a szabadsággal. A demokrácián kívül is találhatók többé vagy kevésbé szabad intézmények, de ezek mindig magukban foglalnak egyenlőtlenségeket a kötelezettségek és a jogok tekintetében, kiváltságokat és mentességeket egyesek számára, mások kirekesztésével. A demokrácián kívül is létezhetnek szabadságok, de nem létezhet szabadság.”²³

11. A NÉPTÖMEGEK HANGULATA ÉS MOZGALMAI

A hazai szervezkedők és a száműzöttek is „a nép” erejére, csatlakozókészségére építették terveiket, de a tömegekkel való szervezett kapcsolattartást az önkényuralom viszonyai között ténylegesen biztosítani nem tudták. A gerillaalakulatok szervezésében nagy tapasztalatokkal rendelkező Noszlopy Gáspár éppen „a főcélt” látta veszélyeztetve Makk József bonyolult konspirációs módszerei által, tehát azt, hogy az ellenállási mozgalom „a néppel magát összeköttetésbe tegye”.²⁴ Tényleges kapcsolatteremtésre csak igen korlátozott mértékben került sor, az ellenállási szervezetek felszámolása után pedig, egészen az évtized végéig, az önkényuralmi rendszer válságba sodródásáig a néptömegek politikailag magukra maradtak. Így az egymásnak gyakran ellentmondó híresztelések, a reális clemeket és a minden alapot nélkülöző fantáziatermékeket egybefonó mendemondák, illetve a sajtó, a hatósági hirdetések, a templomi szószékek közvetítésével hozzájuk jutó hivatalos közlések és magyarázatok kiszolgáltatottjaivá váltak.

²³ OL R 90. (Kossuth-gyűjtemény) I. 2637. (Fordítás az angol nyelvű eredetiből).

²⁴ Noszlopy levelét közli: HENTALLER LAJOS, A balavásári szüret. Bp. 1894. 58.

Számos egykorú forrás tanúsítja, milyen sokan fogadták fájdalommal a nép körében a forradalom leverésének keserű híreit, és – nem kevésbé éppen a népi ellenállás folytán – milyen tettleges és politikai utóvédhar-cok közepette ment végbe az elnyomó hatalmi rendszer megszilárdítása. 1849 szomorú nyarán a somogyi parasztok nem hitték el Madarász József-nek sem a fegyverletétel hírét, s fülüket a földre tapasztva bizonygatták, hogy ők még hallják az ágyúszót. Tata vidékén keserűen vágta oda az uradalmi csőszöknek: „csak most jönne egy huszár, majd megmutatnánk azonnal, hogy még az öreg rét is fel lenne szabadítva”,²⁵ azaz megnyíl-na jószáguk előtt a tilossá tett legelő. Hitetlenkedve fogadták Győrött is a fegyverletételről szállongó híreket a polgárok és az „alsóbb néposztályok” tagjai. S amikor megbizonyosodtak igaz voltukról, akadtak cselédasszo-nyok, akik földre borulva siratták a szabadság elveszett ügyét. Nógrád-ban – néprajzi gyűjtés tanúsága szerint – ez idő tájt, „amikor már meg-tiltották a szabadságot”, és „ki volt hirdetve, hogy Kossuthot gyászolni nem szabad... olyan fekete ruhát vettek, amiben igen apró piros vonal-kák voltak, az volt a Kossuth-gyász”.²⁶ A tardi asszonyok a szó szoros értelmében beleöltötték fájdalmukat és reménységüket keresztzemes hímzéseikbe, az 1848-ban kiadott bankjegyek keretdíszéből vették át a „Kossuth-bankós mintát”.

A felvidéki bányavárosok környékén Világos után még hetekig ropog-tak a fegyverek, Pesten ismételten inzultáltak a megszállókat, a császári seregben botozással sem sikerült kivenni 1848–49 emlékét a büntetőala-kulatokba osztott volt honvédekből. A gyűjtogatásra valló tüzeseteknek nem volt se szeri, se száma. Fenygették a császáriakkal együttműködő-ket, nyugtalanították a beszállásolt katonákat, s várták a szabadítókat. Kossuthot várták vissza, új és új határidőket szabva érkezésének, Petőfit vélték felfedezni a bújdosó idegenben. Petőfi barátja, Teleki Sándor, aki 1850 elején menekült el Magyarországról, úgy ítélte, hogy a nép „remél és vár, minket vár... üti a gensdarmot [a zsandárt] agyon, és rejti, dugja a honvédet el”, Kossuth felhívását „a paraszt mint imádságot olvassa, vagy olvastatja gyermekével”. De aggodalmasan fűzte hozzá a kérdést,

²⁵ Idézi: SZABAD GYÖRGY, A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a ro-botrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957. 293.

²⁶ Idézi: 1848–1948 Centenárius Kiállítás. Kiad. HUSZTI DÉNES. Bp. 1948. 93.

hogy mi lesz, „ha a nép is el fog csüggedni”, s megfogalmazta az emigrációt szorongással eltöltő feleletet: népi támogatás nélkül „üres szó vagyunk a pusztában”.²⁷

Tudták ezt a császári hatóságok is, s ezért nemcsak fáradhatatlanul folytatták forradalomellenes propagandájukat, nemcsak csábították az ingadozókat és jutalmazták a feljelentőket, a szökött honvédek, bújdósók kézrekerítőit (mert hiszen ilyenekre a nép soraiban is számíhattak), hanem éber figyelemmel vizsgálták a tömegek ösztönös mozgalmait is, nem társulnak-e politikai elégedetlenségre valló kísérőjelenségekkel.

Az ország lakosságának nagy többségét alkotó parasztság zöme 1848-ban felszabadult a jobbágysorból. Ez a tény messzemenően, bár korántsem egyértelműen alakította politikai tudatviszonyait. A magyar parasztság túlnyomó része és a nem magyar ajkú volt jobbágyság számottevő töredéke is felszabadulását a magyar forradalomnak és a népdalok tucatjainak tanúsága szerint mélyen a szívébe zárt Kossuthnak köszönte. Sőt – nem kevés leegyszerűsítéssel – még problémái részbeni megoldatlanságát is csak annak tudta be, hogy a magyar szabadságküzdelem vereséget szenvedett. Ugyanakkor a nemzetiségekhez tartozó volt jobbágyság zömére, de helyel-közzel magyar parasztokra is hatással volt az önkényuralmi hatóságoknak az a törekvése, hogy a Habsburg-uralkodó érdemének tulajdonítsák a jobbágyvilág felszámolását. A felségillúzió azonban nem ellensúlyozhatta a paraszti tömegek elkeseredését a jobbágyfelszabadítás újraszabályozása és ennek az önkényuralmi közigazgatás útján való, ha kellett fegyveresekkel fogatosított végrehajtása miatt. Nemigen csillapította a nagy szorgossággal élesztgetett felségillúzió még az elmaradott paraszti rétegek körében sem azt a haragot, amit az adóteher gyors ütemű növelése, a katonaszedés fokozása, az 1848–49-ben megízlelt szabadságjogok gyakorlásának megtagadása, a községi önkormányzati törekvések teljes elfojtása keltett.

Történetkutatásunk még nem tud egyértelmű választ adni arra, mennyire ismerte a parasztság az ellenállók és az emigránsok nézeteit, állásfoglalásuk határait a társadalmi kérdésekben. Az azonban kétségtelen, hogy a parasztság zömének támogatására számíthatott mindenki,

²⁷ TELEKI SÁNDOR, Emlékezzünk régiekről. Kiad. CSETRI ELEK. Bukarest, 1973. 393–394.

lett legyen az menekülő úrféle vagy futóbetyár, akinek konfliktusa volt a paraszti törekvéseknek útját álló, ugyanakkor idegennek és elnyomónak is tekintett önkényuralmi rendszerrel. A falusi szegénység egy része valósággal eszményítette a nincstelenekből, szökött katonákból megszaporodott számú betyárokat a gyűlölt zsandárokkal vívott sok harcuk miatt. Mindenekelőtt ez a népi támogatás tette sokáig biztonságossá számukra a nádi búvóhelyet éppen úgy, mint a vásári sokadalmat. Az 1850-es évek eleji titkos szervezkedések is, ha kapcsolatba tudtak kerülni paraszttal, mozgósító hatással voltak rájuk. Mind a székelyföldi, mind a tolnai szabadcsapatok tagjai jórészt a parasztok közül kerültek ki. Az 1852 és 1854 között összeesküvési perekben hozott halálos ítéletek egyharmadát parasztemberek hajtották végre. De ezek a szervezkedések még a magyar parasztság zöméhez sem értek el. A volt jobbágyparasztság többsége az 1850-es években hajdani földesurával hadakozott a jobbágyszabadítás végrehajtásához kapcsolódó birtokrendezések kérdésében. Konfliktust azonban még ez is viszonylag ritkán teremtett a nemzeti ügy iránti paraszti elkötelezettségben. Az esetek többségében a parasztember nem tekintette a jobbágyszabadító forradalom hívének a vele szembeszálló birtokost, s minél inkább támaszkodott az az önkényuralom erőire, annál inkább azonosította a volt jobbágy a maga törekvéseit az elbukott, de reménye szerint felújuló nemzeti küzdelem ügyével.

A legényegyletekbe tömörülő céhmunkásság, sőt még a segélyegyleteket alapító nagyüzemi munkásság is elsősorban gazdasági követelésekért és a jórészt emberbaráti tevékenységre korlátozott egyletei működésének biztosításáért küzdött. Nevezetesebb bérmozgalomra került sor 1850 őszén az óbudai hajógyárban, 1851 nyarán a pesti kincstári dohánygyárban, 1851-ben a Báziás és Oravica, 1852-ben a Kecskemét és Szeged közti vasút építkezésén, s ugyanebben az évben a selmecbányai, 1853-ban a körmöcbányai, 1857–58-ban pedig a bánáti kincstári bányák munkásságának körében. 1854-ben a miskolci kovácslegények és a Garamvidéki kincstári vasipari üzemek munkásai sztrájkoltak, 1857-ben pedig országszerte mozgolódtak a kalaposlegények, és évről évre gondot okozott a hatóságoknak a legfejlettebb munkásréteg, a nyomdászszág minden tilalommal dacoló szervezkedése. Az 1850-es évek legjelentősebb megmozdulásában, az 1852-ben a csendőrség és a katonaság bevetésével elfojtott selmeci zendülésben is a gazdasági követelések játszották a fő-

szerepet, de a hatóságokat különösen nyugtalanító politikai mozzanatok is társultak hozzájuk. Feltehető, hogy a vizsgálat lefolytatóinak politikai félelmei és a mozgalom résztvevőinek eltérő politikai kötöttségei mutatkoznak meg abban, hogy „pánszláv”, illetve „kossuthista” izgatást egyaránt feltételeztek az indítékok között, sőt felbukkant az „anti-monarchikus demokratizmus” általános vádja is. A hatóságokat különösen nyugtalanította, hogy a bányászszendülésben ismét vezető szerephez jutott az a Möhling Sándor, aki 1849 nyarán a honvédsereg támogatására gerillaalakulatot szervezett, és a tragikus fordulatot követően a legutolsók között szüntette be a fegyveres harcot.

A formálódó munkásosztály abszolutizmusellenességét jól jellemezték Libényi János merényletének kísérő jelenségei is. A fiatal, csákvári származású szabólegény, aki 1853. február 18-án törével megsebesítette Ferenc Józsefet, vallomása szerint tettével hazai munkástársai érzelmeinek adott kifejezést. Amint a hivatalos közlemény írta, Pesten „a műhelyek, vendéglők és rejtkezúgokban a dolgok új helyzetével elégedetlen munkások” amellet foglaltak állást, hogy az uralkodónak pusztulnia kell. A merényletre Libényi két éven át készült Bécsben, miközben „hasznos érzületűek, különösen hazája- és mesterségbeliek” társaságát kereste egy olyan „munkásclubban”, ahol „egymást felülmúlták a legellenségesebb nyilatkozatok- és kifakadásokban”.²⁸ Hamarosán eljárást indítottak a halálra ítélt és kivégzett Libényi munkástársai ellen. Közülük egy szabómestert és 16 szabólegényt, valamint egy szedőinast hosszabb-rövidebb ideig tartó sáncmunkára, fogházbüntetésre és hazatoloncolásra ítélték. A merényletet követően a vezető rétegekből érkező lojális nyilatkozatokkal egyidejűleg a hatóságok szép számmal értesültek ellentétes véleményekről is. Pozsonyban diákokat vesszőztek meg, vagy ítélték fogságra, másutt parasztokat és polgárokat ért hasonló büntetés a császárt gyalázó állásfoglalás miatt. Pesten a merényletet követő héten összesen 379 személyt, jórészt munkásokat állítottak elő Libényi tettének tényleges helyesléséért, illetve „gyanús” magatartásukra hivatkozva.

Noha a kíméletlen önkényuralom hatóságai minden bizonnyal sokszor túlozták el a tömegek politikai eltökéltségéről írottakat, nem kétséges,

²⁸ A haditörvényszék hirdetményének fényképét közli: LUKÁCS LAJOS, Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867. Bp. 1955. 144–145.

hogy a helyzet ismerői okkal számították a viszonylag még kis létszámú de az osztályá szerveződés útjára lépett munkásságot az abszolutizmus-ellenes törekvések potenciális bázisához az 1850-es évek Magyarországon.

Az eltérő társadalmi kötöttségű elégedetlenek egyidejű vagy összehangolt fellépésére a szervezettség hiánya folytán sem kerülhetett sor. A hatóságok mégis indokoltan figyelték aggodó szemmel a kedvezőtlen jeleket. Az üldözött Garay János 1853. őszi temetésén feketéllő tömeget és még inkább azt a nemzeti tömegtüntetésszámba menő gyászmanetet, amely 1855-ben Vörösmarty Mihályt kísérte utolsó útjára. Aggodalmat keltett még az 1857 nyarán szervezett máriacelli búcsújárás is, amellyel a konzervatívok igyekeztek fent tömegbefolyásukról, lent vezetésre hivatottságukról tanúbizonyságot adni.

1857-ben jegyezte naplójába Kempen rendőrminiszter a császár véleményét, miszerint Magyarországon a közhangulat rosszabb, mint a forradalom óta bármikor. Kétségtelen, az ország minden számottevő társadalmi és politikai ereje szemben állt az önkényuralommal. De az is bizonyos, hogy eltérő módon ítélték meg azt, hogy mivel és hogyan váltsák fel az abszolutizmus rendszerét. Gazdasági-társadalmi kötöttségeik messzemenően befolyásolták politikai törekvéseik formálódását.

III. FEJEZET

AZ ÖNKÉNYURALOM GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMPOLITIKÁJA

1. MAGYARORSZÁG BETAGOLÁSA A BIRODALOM GAZDASÁGI KÖZÖSSÉGÉBE

1848 forradalma azzal, hogy megtörte a feudalizmus sok évszázados uralmát, a kapitalista fejlődés kibontakozásának legfontosabb feltételét teremtette meg. A szűkebb Magyarországon a lakosságnak eladdig feudális függésben élt megközelítőleg négyötödét, Erdélyben pedig mintegy háromötödét szabadította fel a földesúri joghatóság alól. A volt jobbágyság kezén levő földállomány túlnyomó többségét az áprilisi törvények, illetve az azokat kiegészítő rendelkezések szabad paraszti tulajdonná tették. A feudális személyi függés felszámolása utat nyitott a munkaerő, a birtokforgalom feudális gátjai nagy részének ledöntése pedig a föld áruvá válásának folyamata előtt. Intézkedések születtek a tőkés ipar szabadabb fejlődésének biztosítására, ha a céhrendszer felszámolása még nem is történt meg. A polgári átalakulás teljessé válásának útját egyengette a köztelherviselés bevezetése, a törvény előtti egyenlőség érvényesítése, valamint a forradalom végső szakaszában a nemzetiségi és vallási egyenjogúság egyértelművé tétele. Mindehhez társult a szándék annak az alkotmányos biztosítására, hogy a polgári parlamentáris berendezkedésű magyar állam maga rendelkezze gazdasági erőforrásaival, és saját érdekeinek megfelelően tehessen kísérleteket pénztőke szükségletének fedezésére. Szoros összefüggésben állt ez azzal a törekvéssel, hogy az ország a külső gazdasági kapcsolatok tekintetében is a partnerek megválasztásának lehetőségét biztosító teljes önrendelkezés alapján alakíthassa ki a tőkés fejlődés kibontakoztatására irányuló gazdaságpolitikáját.

Az önkényuralom a levert polgári forradalom hagyatékából vállalta a kapitalista átalakulás előmozdításának feladatait. De szorosan társította,

sőt alá is rendelte a gazdasági-társadalmi fejlődés követelményeit saját hatalmi szempontjainak, mindenekelőtt a birodalom homogén és zárt egységgé formálásának. Mivel nemcsak Magyarország „késett el” történelmileg nemzeti piacának, hanem az összmonarchia is birodalmi piacának kialakításával, a Habsburg-hatalom gazdaságpolitikájának új irányítói most pótolni kívánták azt, amire elődeik részrehajló gazdaságpolitikájukkal sem voltak képesek.

A birodalom gazdasági egységesítését szolgálta 1850. október 1-én annak a közbülső vámvonálnak a részleges, majd a dohánymonopólium és a fogyasztási adórendszer kiterjesztésével egyidejűleg, 1851. július 1-étől a teljes felszámolása, amely a 18. század dereka óta gazdaságilag elválasztotta „a magyar korona országait” a Habsburgok többi tartományaitól. A viszonylag fejlettebb tőke uralmát a birodalom határai között korlátlanul érvényesíteni törekvő lajtántúli nagypolgárság hosszú időn át érlelt (és az 1840-es években a magyar konzervatív arisztokrácia által az agrárexport növelése és az összefűzöttség erősítése reményében támogatott) kívánságának eleget téve már az olmtüzi alkotmány kimondta, hogy a birodalom egységes vámterületté formálandó. A Schwarzenberg-kormány elfogadva azt az érvelést, hogy a birodalom gazdasági fellendítésének és lakossága egybeötvözésének „egyik legnagyobb akadálya” a belső vámhatár, hozzálátott annak felszámolásához. Ez nagyon is összhangban állt saját hatalompolitikai törekvéseivel. Krauss báró pénzügyminiszternek a császári döntést megelőző 1850. június 1-i előterjesztése többek között azt hangsúlyozta, hogy az intézkedés „üdvös” következményei busásan kárpótolják a kincstárat a belső vám elvesztéséért. A közvetlen és önmagában is nagyon bőséges kárpótlást a kincstári dohánymonopólium és a fogyasztási adórendszer Magyarországra való kiterjesztése szolgálta. De a pénzügyminiszteri előterjesztés is érzékeltette, hogy a kincstári bevételek pusztá átcsoportosításánál sokkal nagyobb horderejű változásra kerül sor. Valóban, a belső vámhatár felszámolásával Magyarország teljes egészében a Habsburg-birodalom gazdasági közösségébe olvadt, de olyan módon, hogy részvétele abban a nem egyenrangú gazdasági partner jellegzetes példájává vált.

Az 1840-es évek derekán, miután a magyar országgyűlés törekvését az ország vám- és kereskedelempolitikai kizsákmányolásának a felszámolására a bécsi kormányzat visszautasította, és a reformellenzék „szomorú

kénytelenségből” a védegyleti szervezkedés útjára lépett, Kossuth ismételtén szólt a belső vámvonallal esetleges eltörlésének, illetve a birodalom két fele között kötendő, általa ismételtén felajánlott vámszövetségnek a szerinte kívánatos feltételeiről. A „vámvonal eltörlése – írta egyik cikkében 1846-ban – Ausztria felé lehet jobb, mint a mostani állapot, lehet olyan, hogy sírva gondol reá a késő nemzedék. Minden attól függ: hogyan és miként?” A belső vámvonal eltörlésének, valamint a Magyarország és az osztrák császárság között kötendő vámszövetségnek a legfőbb feltételül azt szabta, hogy egyidejűleg „a külső vámvonal közössé válik, s egyetértésünkkel szabályozandó. Mert e nélkül a közbelső vámvonal eltörlése gyarmatosító mystificatio (szemfényvesztés).”¹ Noha az önkényuralom korában még általános volt az a felfogás, hogy a szabadkereskedelmi irányzat előbb-utóbb egyeduralmukodóvá válik a világpiacra, a birodalomba tagolt Magyarország gazdasági fejlődésének ellentmondásaira utalva az önkényuralmi rendszer gazdaságpolitikájának egyes kritikusai felelevenítették az átmeneti időre alkalmazandó védvám szükségességének a gondolatát. Így összegezte egyikük az 1850-es évek iparpolitikai tanulságait: „gyáriparunknak felvirágzását... alig remélhetjük... míg hazánk s az örökös tartományok között az iparművekre nézve szükség parancsolta védvámi rendszabályok által, a szükséghez képest, egy időre nem biztosítatik, míg ti. elnyomatásából magához üdülve a külipar irányában a versenyt megkezdheti.”²

1866-ban, a kiegyezési tárgyalások idején és bizonyos fokig azok befolyásolása céljából is, még Kautz Gyula akadémikus, a Deák-párt vezető közgazdasági szaktekintélye, Magyarország és a Lajtántúl gazdasági egybekapcsoltsága fenntartásának híve is – visszatekintve a megelőző másfél évtized gazdasági fejlődésére – szükségesnek tartotta leszögezni, hogy „azon kecségtető kilátásoknak”, amelyekkel Bruck, Krauss és társaik a belső vámvonal felszámolását hivatalosan indokolták, „nagy része mindekkoráig meg nem valósult”. Pedig Kautz még azok közé tartozott, akik nagyon is hangsúlyozták, hogy a vámvonal felszámolása „annyiban hazánkra nézve is jótékony irányú változtatás vala, amennyiben a szom-

¹Kossuth Lajos iratai. XIII. Sajtó alá rendl. KOSSUTH FERENCZ. Bp. 1911. 464., 470.

²SZTROKAY BÉLA, Magyarhoni korszerű eszmék. Pest, 1861. 34.

széd... tartományokkai közlekedésünket s kereskedelmi érintkezéseinket könnyíté... az áruk és termelvények akadálytalan ki- és bevitelét lehetségessé tette, hazai termékeinknek kelet-piaczait tágitá, fogyasztási és vásárlási erőnket fokozá, ipari czikkek és gyártmányok tekintetébeni szükségleteink földözését pedig lényegileg megkönnyíté.” Kautz a gazdasági egybekapcsoltság és a szabadkereskedelmi politika feltétlen híveként érdemileg mellőzte annak vizsgálatát, hogy miért rögződött meg ebben a korszakban a hazai termelési struktúra öröklött torzultsága, amely a kapitalista fejlődés kibontakozása során még a korábbinál is szembeötlőbb jellegzetességgé vált, tudniillik a mezőgazdaság és azon belül a külterjes gabonatermelés túlsúlya az európai mértékkel mérve önmagában is kivételes belső aránytalanságokat mutató ipar felett. Leszögezve azt, hogy „a vámsorompók eltörlése kétségtelenül káros következtetéseket is vont maga után”, s általánosságban hangsúlyozva az önálló gazdaságpolitika hiányából fakadó hátrányokat, Kautz mindenekelőtt „a fiskalizmus s monopolizmus elveire alapított adórendszert” minősítette olyannak „mely nemzeti gazdaságunk életereit és lélegzetét támadta meg, egész újabb kori közgazdasági fejlődésünkre ónsúllyal nehezedett... az 1848-ki nagy állammozgalom legszebb (socialis és anyagi) vívmányait terméketlen meddőségre kényszeríté, s ... épp oly ágait hazai produciónk és iparunknak sújtá, melyek a beállott változás folytán nemzeti háztartásunk szempontjából a legfontosabbak s legbiztosb fejlődésre hivatottak”.³

Kautz úgy ítélte, hogy az járt a legsúlyosabb következményekkel, hogy a birodalom külkereskedelmi és mindenekelőtt vámpolitikájának megalapításakor mellőzték Magyarország érdekeinek érvényesítését. Az 1853–54-ben életbe léptetett és a korszak egészén át fenntartott „vámpolitikai rendszerről”, amely elsősorban a Habsburg-hatalom németországi kapcsolatai erősítésének hatalompolitikai céljait szolgálta, elismerte, hogy „egyben-másban”, különösen a kereskedelmi forgalom élénkítése révén „kétségbevonhatlan haladási mozzanatot képez, »egészében« véve azonban, kivált reánk magyarokra, mégis túlnyomólag visszás hatású vala”. Kiemelte, hogy a vámszabályzatnak „hátrányosan kelle hatnia közgaz-

³ KAUTZ GYULA, Nemzetgazdaságunk és a vámpolitika. Pest, 1866. 173–174., 182–183.

daságunkra, mivel a forgalompolitika egész súlypontját... Németországra helyezvén, s a birodalom többi határain, jelesül a ránk, magyarokra főfontosságú délszaki és délnyugatiakon jóval magasb import-vámokat tartván fenn egyfelől exportunk legközelebbi s legtermészetesb irányvonalai illő tekintetbevételre nem találtak; másfelől az alacsonyabb vámok mellett bejöhethő külárúk, gyártmányok, gépek stb. a nagy kerülőnél fogva olyannyira megdrágítottak a szállítási költségek által Magyarországra nézve, hogy a német-szláv iparosok és mezei gazdák e tekintetben is tetemes előnyben voltak felettünk, azaz könnyebb elárusítás és olcsóbb bevásárolhatásnak örvendtek". A legsúlyosabb következménnyel azonban Kautz ítélete szerint is az járt, hogy „az 1854-ki tariffa nagyrészen még mindig rideg protectionisticus jellemű maradt, tehát csak az osztrák örökös tartománybeli iparosok és gyárnokok érdekeinek kedvezvén... Magyarországot amazok monopolistikai járma alatt továbbra is meghagyta”.⁴

Az 1850-es évek elején „a magyar tartományok” 13,2 millió lakosa a 30,7 milliós népességű birodalom összlélekszámának 43%-át közelítette meg, területe pedig valamivel meghaladta az összbirodaloména a 46%-át. A magyar államtömb óriási méretei, roppant gazdasági erőforrásai, hatalmas nyersanyag- és munkaerőkészlete, jelentékeny felvevőpiaca tette különösen vonzóvá beolvasztását az összbirodalom gazdasági szervezetébe. A gazdasági beolvasztást megkönnyítette az, hogy már a feudalizmus kori Magyarország gazdasága is sok vonatkozásban a lajtántúli tartományokétól meghatározottan fejlődött. Ugyanakkor nehezítette az ország pacifikátlansága, a tőkés termelés előzményeinek viszonylagos korlátozottsága és a krónikus pénztőkehiány. Az önkényuralmi viszonyok között végbevitt gazdasági egységesítés azzal járt, hogy a Lajtántúl a fejlettebb „magyar tartományok” tőkés termelésének kibontakoztatásában nemcsak vállalta a fejlettebb kapitalista partner támogató és haszonszerző szerepét, hanem monopolizálhatta is azt. Hiszen Magyarország elvesztette annak a lehetőségét, amiért Kossuthék az 1840-es években annyit harcoltak, azt, hogy a polgári átalakulás kibontakoztatásához kétségtelenül szükséges külső tőkés támogatás feltételeit az ország saját politikai vezető ereje alkudhassa ki. A helyzetet súlyosbította az a

⁴ Uo. 213-214., 229.

körülmény, hogy a magyar polgári átalakulás pártfogolását a birodalmi közös piac keretei közt immár monopolizáló lajtántúli kapitalizmus a nyugati államokéhoz mérten maga is viszonylag gyenge volt, sőt maga is pénztőkehiányban szenvedett. A „magyar tartományok” esetleges elvesztése miatti meg-megújuló félelem mellett ez is magyarázza, hogy az államhatalom és az arra befolyást gyakorló osztrák tőke a sokoldalú és széles körű fejlesztés helyett mindenekelőtt arra törekedett, hogy a maga számára biztosítsa a gazdasági élet parancsnoki pozícióit, legfőképpen a hiteléletben, a közlekedésügy és a bányászat területén.

A birodalom belső megerősítésére és hatalompolitikai akcióképességének fokozására törekvő önkényuralom ugyanakkor a maga eszközeivel is elősegítette a forradalmi áttörés eredményeként uralkodóvá vált kapitalista termelési viszonyok megszilárdulását Magyarországon.

2. A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS ÚJRASZABÁLYOZÁSA

1848–49-ben a Habsburg-hatalom ismételten biztosította a parasztságot arról, hogy a jobbágyfelszabadítást, amelynek forradalmi vívmány voltát igyekezett elködösíteni, győzelme esetén is fenntartja. A forradalom leverése után hatósági közlemények különböztették meg az általuk megszűntnek tekintett úrbéres s a fenntartandóknak ítélt nem úrbéres szolgáltatásokat, de a részletkérdések átfogó szabályozása hosszú ideig késett. 1853 tavaszán – éppen öt évvel a feudális szolgáltatási rendszert felszámoló március után – jelent meg Ferenc József „nyílt parancsa”, az udvari befolyással rendelkező magyar konzervatív arisztokraták egyes visszahúzó törekvéseit is érvényesítő „úrbéri pátens”, amely az egyidejűleg kibocsátott „kárpótlási és föld tehermentesítési nyílt paranccsal” együtt a jobbágyfelszabadítás egészét szabályozta újra. Az 1848-as áprilisi törvénnyel összhangban felszabadultnak és a volt jobbágyok tulajdonának ismerte el az úrbéresként, illetve úrbérpótló szerződés alapján birtokolt telki állományt. Ennek összterjedelme Magyarországon (értve itt és a továbbiakban is az országnak Erdély, a Partium, Horvát-Szlavonország és a határőrvidékek nélkül számba vett területét) 1848-ban mintegy 7,9 millió kat. holdra rúgott. Paraszt-

kézen volt még több mint 1,4 millió kat. hold maradványföld, amit Mária Terézia Urbárium a és a reformkori úrbéri törvények értelmében a meglevő jobbágytelkek kiegészítésére, illetve újak létesítésére lehetett felhasználni, de a jobbágyságtól elvenni nem volt szabad. Az 1848. évi áprilisi alaptörvény nem szólt külön a maradványföldről, még ha értelemszerűen, de a földesurak által kétségbevonhatóan vonatkoztatható volt is rá. Ténylegesen a Batthyány-kormány úrbérinek, tehát felszabadultnak tekintette a maradványföldet, s az úrbéri kárpótlás előkészítése céljából el is rendelte felbecsülését. Az aggályok elhárítására a kormány 1848. szeptemberi, Deák igazságügyminiszter által előterjesztett javaslata a parasztkézen levő maradványföldeket hivatalosan is állami kármentesítéssel ítélte felszabadultnak. E javaslattal sokban egybehangzóan Kossuth 1849. április 19-i kormányzóelnöki rendelete joghatályosan befejezett ténnyé tette azt, hogy a parasztkézen levő maradványföldeket úrbéresnek s így állami megváltással felszabadultnak kell tekinteni. Ezzel szöges ellentétben a császári pátens megváltásuk terhét a parasztságra hárította. Kimondta, hogy 1848 óta számítandó kamatokkal pénzben vagy annak megfelelő mennyiségű földben olyan kárpótlást kell adnia volt földesurának, amely hasonló területű úrbériség állami kárpótlásának felel meg. A parasztkézen levő mintegy 345 ezer kat. holdnyi irtásföld nagyobb hányadát minősítette a volt jobbágyoktól irtásbér megfizetése ellenében a földesúr által visszavonhatónak, mint akár Deák szabályozási tervezete 1848-ban, akár az 1849-es kormányzóelnöki rendelet. Amit pedig a parasztok által mégis megtarthatónak ítélt, annak megváltási terhét (Deák 1848-as elvi állásfoglalásával jórészt, a kormányzóelnöki rendelettel pedig szöges ellentétben) ugyancsak a volt jobbágyokra hárította. A majorsági zsellérek sok tízezer főre rúgó tömegét és mintegy 75 ezer kat. holdnyi földjét az 1848-as kormányjavaslat legalább az önmegváltás lehetőségében kívánta részesíteni. A képviselőház azonban továbblépett, és 1848. szeptember 22-én állást foglalt az állami kártalanítással történő felszabadításuk mellett. Az 1849. áprilisi kormányzóelnöki rendelet pedig jelentősen tágítva az úrbériség fogalmát, joghatályosan kiterjesztette az állami kártalanítással történő felszabadítást a majorsági zsellérség túlnyomó részére. A császári pátens ezzel szemben a majorsági zsellér kategóriába sorolandó parasztság szinte egész tömegének a sorsát gyakorlatilag a földesúr kényére-kedvére bízta, még a paraszti önmeg-

váltás lehetőségét sem biztosítva. 1848-ban az áprilisi törvények a jobbágyok szőlőinek csak töredékét, az úrbéres földbe ültetettet szabadították fel. Mintegy 300 ezer kat. hold szőlő dézsmakötelezettségét csak 1848 szeptemberében számolta fel az országgyűlés. Csak ekkor vette jogszabály jellegű határozatba, hogy a negyedtelkes vagy kisebb birtokú parasztok helyett az állam kártalanítsa a volt földesurat. A császári pátens ezzel szemben a nem úrbéres szőlők dézsmaadási kötelezettségét fenntartotta, esetleges megváltásuk lehetőségét és feltételeit a földesúrtól tette függővé, s terhért teljes egészében a parasztra hárította.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a császári pátens az 1848-as alaptörvényben nem, vagy nem egyértelműen tárgyalt részletkérdések kapcsán olyan intézkedéseket hozott, amelyek a jobbágyparasztság által a felszabaduláskor birtokolt földek legalább 23–24%-a tekintetében hátrányosabb volt a magyar forradalmi kormányok országgyűlési határozatokra, illetve kormányzóelnöki rendeletre is alapozott és a gyakorlatban érvényesített állásfoglalásánál. Ez azt jelentette, hogy a parasztság csak e különbség révén a jobbágyfelszabadításkor birtokolt földjének – óvatos becsléssel – mintegy 3–4%-át elvesztette, és legalább 20%-ának, azaz minden ötödik hold földjének önmegváltására kényszerült. Tekintettel arra, hogy a Lajtántúlon – a korábbi jogviszonyoktól függően – a földesúri kárpótlás kisebb-nagyobb hányadát eleve a parasztokra hárították, az úrbéri pátensnek ez az eljárása a magyar jobbágyfelszabadítást az összbírodalmihoz közelítette.

Az 1848 által érvényben tartott jogszabályokkal, illetve a Batthyány-kormány állásfoglalásával sokkal inkább összhangban voltak a pátensnek a legelő- és erdőelkülönítésre vonatkozó rendelkezései. Hozzájuk hasonlóan megbolygathatatlanoknak nyilvánította az 1836. évi engedőleges törvény alapján már végrehajtott elkülönítéseket, és azt az alapelvet fogadta el, hogy a parasztoknak annyi legelőt kell juttatni, amennyi a korábban is legeltetett jószágállomány eltartására szükséges. Ennek megfelelően az úrbéres telkenként kihasítandó legelőilletményt 4–22 kishold, azaz 3–16,5 kat. hold közötti mennyiségben szabta meg, az úrbéres házas zsellérek legelőilletményét pedig az $\frac{1}{8}$ -ad telkesével azonos mértékűnek. A Batthyány-kormány 1848. szeptemberi tervezete a faizási joggal bíró úrbéreseknél juttatandó erdőilletményt olyan területben határozta meg, amely hajdani járandóságuknak megfelelő fa-, illetve rőzse-

menntiség megnevelésére képes. A pátens ezt úrbéri telkenként 2–8 kishold – 1,5–6 kat. hold – közötti mennyiségben szabta meg, az úrbéres házas zsellérek járandóságát pedig ismét az $\frac{1}{8}$ -ad telkesekével tette egyenlővé.

A pátens a parasztok szempontjából annyiban rontotta a legelőkérdésben a korábbi magyar jogszabályok által kialakított helyzetet, hogy a parasztok maradványföldjei után nem biztosított legelőilletményt. Ez a volt telkesek igényjogosultságát 14–15%-kal csökkentette, sőt kismértékben a zselléréket is. Az erdőilletményből pedig lehasítandónak és a földesúrnak visszahagyandónak ítélt egy olyan darabot, amelynek becsértéke egyenlő volt az úrbéresek évi erdei robotkötelezettségének tőkésített becsárával. Még korántsem általánosítható kutatási eredmények szerint ez a paraszti erdőilletmény 15–20%-ának visszafogását eredményezte. Ellentétben állt ez az 1848-as törvényeknek az úrbéres szolgáltatások állami kártalanítását kimondó alapelvével és a Batthyány-kormány tervezetével, amely az erdei szolgálatok „közállományú kárpótlását” kívánta biztosítani. Leszögezve, hogy mindezek következtében az úrbéri pátens – a korábbi magyar jogszabályokhoz, illetve rendezési munkálatokhoz mérten – jelentős mértékben csökkentette a parasztoknak tulajdonul juttatandó legelő- és erdőterület terjedelmét, ki kell emelnünk, hogy a fejlődés egy fontos követelménye vonatkozásában nevezetes lépést tett előre. Kötelezővé tette ugyanis a legelő és az erdő korábban csak megengedett elkülönítését a volt földesúr és a volt úrbéresek között (az utóbbiaknak a tetszésére bízva, vajon egymás közt felparcellázzák-e, vagy továbbra is közösen használják-e az elkülönítés során nekik jutó határrészeket). A földesúri és a parasztbirtok gazdasági egybekapcsoltságának, a határhasználat közösségének ez a felszámolása a kapitalista agrárfejlődés kibontakozásának igen fontos feltétele volt. A legelő- és erdőelkülönítés során a volt úrbéres parasztság tulajdonába került terület kiterjedését nem ismerjük a kíváncsatos pontossággal. Mértéktartó becsléssel összerterjedelmét mintegy 2,7–4 millió kat. holdra tehetjük.

A felszabadult parasztságnak, amely az összlakosságnak közel háromnegyedét, az agrárnépességnek mintegy négyötödét tette ki az egykorú Magyarországon (a Vajdasággal és Bánsággal együtt, de Erdély, a Partium, Horvát-Szlavonország és a határőrvidék nélkül számítva), hozzávetőlegesen 12,4–13,6 millió kat. holdra becsülhető földmennyiség jutott

osztályrészeül polgári tulajdonként az országnak az 1850-es években számított mintegy 32,9 millió kat. holdra rúgó adóztatott és adómentes ösztérületéből, azaz annak mintegy 37,6–41,5 %-a. (A jórészt a volt jobbágyparaszság és a hajdani szabadparaszság kezén volt 200 kat. hold alatti teljes birtokállományt az 1860-as évek végén a magyarországi termőterület 45,7 %-ára tették.)

Horvát-Szlavonországban a magyarországgal azonos módon szabályozták újra és lényegében azonos következményekkel valósították meg a jobbágyfelszabadítás végrehajtásával kapcsolatos birtokrendezést. E folyamat valamelyest is megbízható számszerű eredményei nem állnak rendelkezésre. A hagyományos földközösségi szervezetet őrző katonai határőrvidékeken a határőrök tulajdonjogot szereztek korábban csak használati joggal birtokolt telkeikre. A birtokviszonyok azonban a korszak egészen át rendezetlenek maradtak, noha a kapitalista fejlődés közvetetten érvényesülő hatására a belső ellentmondások kiéleződése a zadrugákban (a házközösségekben) nagyon is sürgette az átfogó rendezést.

Erdélyben a jobbágyfelszabadítás végrehajtását a magyarországinál jóval kuszáltabb birtokviszonyok különösen nehezé tették. Az 1854-ben kiadott erdélyi úrbéri pátens a volt telkes jobbágyokra nézve kedvezőben intézkedett, mint az utolsó erdélyi rendi országgyűlés, kimondva, hogy úrbéresnek számít az általuk 1848. január 1-én birtokolt telki állomány egésze. Viszont a kuriális, illetve majorsági zsellérek szolgálatkötelezettségét fenntartotta, és a keskeny örökszerződéses réteg kivételével még az önmegváltás lehetőségét sem biztosította számukra. A székely nemesi birtokok jobbágyaitól megtagadta az állami megváltást, azok csak önmegváltás árán juthattak telkeik tulajdonához. Végül is Erdély mintegy 8,2 millió kat. holdnyi termőföldjéből hozzávetőleg 1,6 millió, azaz alig 19,5% jutott a felszabadult parasztok kezére. Ez az anyaországinál lényegesebben rosszabb arány volt még akkor is, ha tekintetbe vesszük, hogy Magyarországgal ellentétben, ahol a lakosság közel háromnegyede volt 1848 előtt feudális függő helyzetű jobbágyparaszt, Erdélyben csak mintegy háromötöde. (Az erdélyi szabad paraszti és kisbirtokos rétegeknek a magyarországiakénál magasabb aránya magyarázza, hogy az 1860-as évek végén a volt jobbágyparaszsággal együtt a 200 kat.

holdnál kevesebbet birtoklók kezén az egész termőterület mintegy 50,6%-a volt.)

A volt jobbágyságok és a volt földesurak nem egykönnyen jutottak a végül is nekik eső földterület háborítatlan polgári tulajdonához. A birtokrendezést a külön e célra felállított úrbéri bíróságok közbenjöttével kellett lebonyolítani. Az úrbéri per az általában egy-egy megye területére kiterjedő hatáskörű úrbéri törvényszéktől a kerületenként működő úrbéri főtörvényszékhez, fellebbezés esetén pedig legfelső fokon a bécsi legfőbb úrbéri törvényszék elé került. (1861-től az úrbéri perekben az alispáni bíróság, a megyei törvényszék, illetve a királyi tábla ítelt.) Az eljárás során elengedhetetlen volt – ha korábban még nem történt meg – a „regulatio”, a „rendbeszedés”, azaz annak megállapítása, van-e egyáltalán úrbériség a községben, illetve milyen kiterjedésű terület számít úrbéresnek, milyen majorságinak, majd – ha volt – annak eldöntése, mennyi maradványföldet tarthat meg váltság ellenében a volt jobbágyság, mennyi irtásföldet válthat vissza a volt földesúr. Ezt követte a határhasználati közösség felszámolásának, a „segregationnak”, a legelő- és erdőelkülönítésnek az előkészítése, annak meghatározása, milyen nagyságú illetmény jusson – az úrbéri pátenst által szabott határok közt – a parasztnak egész telkenként. Mindehhez kapcsolódott (a bonyodalmas eljárásnak csak a legfontosabb fázisait említve) egyfelől annak a megállapítása, hogy a felek a maguk járandóságát hol kapják meg a határban, másfelől annak az immár önkéntes eldöntése, hogy a volt jobbágyság a kimérést egybe kívánják-e kapcsolni „commassatióval”, tagosítással is, vagy a nyomásos gazdálkodás viszonyai közt kialakult korábbi birtoklási rendnek megfelelően azt akarják, hogy minden dűlőben, minden parasztgazdaság jusson parcellához. Csupán ezek után került sor a tényleges birtokbahelyezésre, ami nemritkán csak ekkor döböntette rá a tegnapi jobbágyot a reményeit megcáfoló keserű valóságra.

A jobbágyság felszabadítás újraszabályozását, a birtokrendezés lebonyolítását a parasztmozgalmak szinte páratlan sorozata kísérte. Nem lángoltak fel egyszerre nagy, összefüggő területekre kiterjedő akciók, még kevésbé szerveződtek sereggé az elégedetlen parasztságot, mint a hajdani felkelések idején, de számtalan helyen pattantak ki kisebb-nagyobb mozgalmak. A parasztságot el akarták söpörni a robotrendszer maradványait, tulajdonukká akarták tenni az egyszer már birtokolt földet, meg akarták

tartani az addig használt legelőt és erdőt. A mozgalmak három nagy hulláma bontakozott ki az önkényuralom időszakában. Az 1850-es évek elején elsősorban a forradalom idején felszámolt, vagy a parasztok által megtagadott szolgáltatások újrakövetelése, illetve a határhasználati jogok megszorítása robbantott ki megmozdulásokat. Az 1850-es évek második felétől kezdve, az úrbéri bíróságok működésének megindulása nyomán mindenekelőtt a maradvány- és irtásföldek sorsa, a legelő- és erdőelkülönítés mikéntje, a szerződéses községek úrbéressé vagy major-ságivá nyilvánításának a kérdése vezetett elkeseredett összecsapásokhoz. Az 1860-as évek első felében és derekán, amikor a birtokrendező ítéleteket minden addiginál nagyobb számban fogantatosították, a mozgalom új, nagy hulláma bontakozott ki.

A volt jobbágyság küzdelme mindenekelőtt az 1848-ig túlnyomó többségét feudális függésben tartó nagybirtokos arisztokráciával éleződött ki ugyan, de a feudális szolgáltatásokat vesztett nemesi közép- és kisbirtokosok jelentős része is kíméletlen ellenfélnek bizonyult a birtokrendező eljárás során. Az 1850-es évek elején – többek között – erőteljes mozgalmak színhelye volt Szomód (gr. Eszterházy-birtok, Komárom m.), Jászómindszent (a jászói prépost birtoka, Abaúj m.), Szentmihály (gr. Desseffy-birtok, Szabolcs m.), Bánkut (István főherceg nádornak a Wodianerek által bérelt birtoka, Arad m.), az évtizedfordulón Gúta (prímási uradalom, Komárom m.), Leányvár (br. Sennyey-birtok, Zemplén m.), Ibrány (Lónyay-birtok, Szabolcs m.), Korbest (br. Wattmann-birtok, Bihar m.), Orbánfalva (hg. Batthyány-birtok, Vas m.), Szárföld (hg. Esterházy-birtok, Sopron m.), az 1860-as évek folyamán pedig Taszár (piarista birtok, Somogy m.), Zahling és Körtvélyes (hg. Batthyány-birtok, Vas m.), Patkanyóc (nemesi közbirtokosság birtoka, Bereg m.), Petrovác (gr. Brunswick-birtok, Bács m.) és Gimeskosztolány (gr. Forgách-birtok, Nyitra m.). A parasztok elkeseredését nemcsak az jellemzi, hogy az említetteken kívül községek százaiban került sor véres összecsapásokra, hanem az is, hogy jó néhány faluban újra és újra fel-lángolt a küzdelem. Az egyik Vas megyei községben 1862-ben a volt jobbágyokat az úrbéri perüket jogerősen lezáró, de általuk sérelmezett bírói döntés meghallgatására is csak kényszeríteni lehetett, mégpedig úgy, hogy „a lovaskatonaság körbevette az összegyűlt lakosokat, elöttük

megtölté pisztolyait és rájukszegezve tartva felolvastatott a minden fórumon megfordult ... ítélet”.⁵

A jobbágyszabadítás végrehajtásához kapcsolódó és a parasztmozgalmak sorát kirobbantó birtokrendezést a szűkebb Magyarország úrbéres községeinek alig a felében hajtották végre az önkényuralom korszakában, a többiben csak a kiegyezés után, az úrbéri pátens legfőbb rendelkezéseit továbbbéltető új szabályozás alapján.

3. A FÖLDESURAK KÁRMENTESÍTÉSE

Az önkényuralom kormányzati szervei – megegyezően a reformellenzék, valamint az 1848-as magyar országgyűlés és kormány állásfoglalásával – a földesurakat nem a feudális földtulajdonért, hanem az elvesztett feudális járadékaikból származó tiszta jövedelmük tőkésített összegének mértékéig kívánták kárpótolni. Az 1853 tavaszán kiadott nyílt parancs megyék szerinti különbségtévéssel úrbéres egész telkenként 300–700, házas zsellérenként 50 ezüst forintban állapította meg a földesuraknak járó kárpótlást. (Ez nagyon közel állt az 1848-ban az első népképviselői országgyűlés által tárgyalásba vont tervezethez, amely ugyancsak 300–700 forintban állapította meg a kárpótlási minimumot, illetve maximumot, de minőségi osztályozást írt elő, házas zsellérenként pedig 60 forintot kívánt juttatni. A Szemere-kormány javaslata viszont 300–500 forintba akarta csökkenteni a telkenként fizetendő kárpótlást és ennek nyolcadára a házas zsellérségenként juttatandót.) A volt földesurak a kárpótlás összegének megállapítása kapcsán az 1848–49-ben előkészített-hez képest nemigen kerültek tehát hátrányba az önkényuralmi rendezés során. Annál előnytelenebb volt számukra, sőt a többi társadalmi réteg számára is a kártalanítás végrehajtásának módja. 1855-ig pusztán kártalanítási előlegeket utaltak ki az úrbériséget veszített birtokosoknak. Ez azonban oly kevés volt, hogy a fizetetlen kárpótlási tőke esedékes kamatainak összegét is alig érte el. Így tehát a tőkés termelésre való átállás szempontjából latba sem esett. 1855 és 1857 között az addig már

⁵ Idézi: *Paraszságunk a Habsburg-önkényuralom korszakában 1849–1867.* Szerk. S. SÁNDOR PÁL. Bp. 1951. 161.

megállapított úrbériségért, tehát a felszabadult állomány túlnyomó része fejében minden földesúr – a vagyonek Kobzása ítélt kivételével – megkapta a kármentesítési összegre szóló államkötvényeket. A kamatozó kötvények hosszú lejáratú törlesztési terv alapján, sorsolás szerinti rendben kerültek beváltásra. Az abszolutizmus korában átadott összesen 188,7 millió pft névértékű magyarországi kárpótlási kötvények 61%-ának 1897-ben, 39%-ának 1907-ben, a mintegy 70 millió pft. névértékű erdélyi kötvényeknek pedig csak 1916-ban járt le előirányzat szerint a végső törlesztési határideje. A birtokosok jelentős része nem érte be az időközi kamatokkal, a tőkéhez akart hozzájutni, s ezért igyekezett túladni kötvényein. Ausztria időszakos pénzügyi nehézségei, az 1850-es években jelentkező hitelszűke és a hirtelen a pénzpiacra zúdult kötvénypiac kínálat oda vezetett, hogy éppen a legrosszabbul álló birtokos rétegek csak jelentős árfolyamvesztéssel tudtak túladni kötvényeiken. Az 1856 és 1867 közötti időszak bécsi és pesti tőzsdei jegyzéseinek tanúsága szerint a magyarországi kötvények 18–34, az erdélyiek 18–39 %-os veszteséggel keltek el, amit nyilvánvalóan még közvetítői haszon is tetézt. A nagybirtokosságnak legalább egy része viszont kötvényeire kölcsönt szerezve, ki tudta várni a kedvezőbb árfolyamalakulást.

Súlyos következményekkel járt, hogy a földesurak kárpótlásának terhét az önkényuralom az adózókra hárította vissza. Az erre vonatkozó 1848-as törvény a kármentesítés fedezetére mindenekelőtt a kincstári birtokokat kötötte le azzal, hogy a kormány vagy szerezzen kölcsönt rájuk, vagy parcellázásuk és áruba bocsátásuk révén teremtsen elő a szükséges összeget. S csak azon esetre szolgáljanak a kármentesítés fedezetéül más „kincstári és országos egyéb jövedelmek”, ha a kincstári „fekvő javak elegendők nem lennének”.⁶ A Kossuth pénzügyminiszter által 1848 szeptemberében beterjesztett és a képviselőházban jóváhagyott kármentesítési terv szerint a bányagazdaságra és telepítésre szánt területek kivételével a kincstári birtokok egész állományát erre a célra akarták fordítani, mégpedig – demokratikus földbirtokpolitikai megfontolásokból is – az eladást „a lehető legkisebb részletekben” eszközölve. Leszögezték azt is, hogy e célra szükség szerint igénybe veszik a „közállomány

⁶ 1848. 12. tc. 5. §. Magyar Törvénytar. Szerk. MÁRKUS DEZSŐ. 1836–1868. évi törvények. Bp. 1896. 235.

kezelése alatt levő közalapítványi javakat” is.⁷ (A számításba vett, igaz, alacsony jövedelmezőségű kincstári és közalapítványi birtokállomány jóval meghaladta a 3 millió kat. holdat, így értékesítés esetén kellő fedezetet nyújthatott.) Ezzel az 1848-as tervszellel ellentétben, amely a magyar agrárátalakulás egészének jellegére is kiható demokratizmussal kívánta rendezni a kármentesítés kérdését, az önkényuralmi szabályozás még az 1848-as szentesített törvényt is semmibe vette. Míg a bécsi hatóságok az abszolutizmus korában igen terjedelmes kincstári birtokokat juttattak külföldiek kezére, illetve zálogosítottak el, a megmaradt birtokokon pedig korszerűtlen, alacsony jövedelmezőségű gazdálkodást folytattak, a földesúri kármentesítést pótdadó formájában a pénztőkehiányban szenvedő ország adózóira hárították. A „földtehermentesítési járuléknak” nevezett pótdadót kivetették az ország minden egyenes adó fizetésére kötelezett polgárára, függetlenül foglalkozásától és tulajdonviszonyaitól. A földtehermentesítési járulék, amely 1853-ban az egyenes adó 25%-ára rúgott, az 1860-as években 50% fölé, Erdélyben még magasabbra emelkedett. Az önkényuralom kármentesítési politikája, amely közvetlenül kevésbé enyhítette a volt földesurak pénztőkehiányát, fokozta tehát az amúgy is nehezen viselt közterhek nyomasztó súlyát.

4. AZ IPARSZABADSÁG KÉRDÉSE

Az úrbéri nyílt parancsok külön kárpótlás nélkül szüntették meg a volt földesurak kizárólagos mészárszéktartási jogát és azt, hogy volt úrbéreseiktől boltnyitásért, pálínkaforrásért, téglá-, illetve mészégetésért, kőfejtésért és agyagásásért díjat szedhessenek. Ebben a vonatkozásban tehát túlléptek a Deák által 1848 őszén beterjesztett kormányjavaslaton is, hiszen az csak a volt földesúr kártalanítása ellenében kívánta lehetővé tenni a mészárszéktartás jogának községi kisajátítását. Az 1848. évi kormányjavaslat azonban sokkal jelentősebb földesúri kiváltságok, ti., a kocsma- és malomtartás, továbbá a kizárólagos halászati jog kisajátítását is biztosítani kívánta, mégpedig az utóbbi kettőt kárpótlás nélkül, az

⁷ Közli: Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés. Szerk. BEÉR JÁNOS. Bp. 1954. 646.

italmérést pedig megváltással. Mindez szöges ellentétben állt a császári nyílt parancsok rendelkezéseivel, hiszen azok e kiváltságokat a volt földesurak kezén hagyták. Különösen nagy volt a jelentősége a részleges italmérési monopólium fenntartásának, annak, hogy a volt földesuraságok egész éven át kocsmát tarthattak, míg a község többi lakosa csak az Urbárium által megszabott $\frac{1}{4}$, legfeljebb $\frac{1}{2}$ évig. Így a falvak és mezővárosok minden számottevő kocsmája és vendéglője a földesúré maradt. Ezek ritkábban házi, többnyire pedig „regálebérló” kezelésében voltak. Sőt nemcsak a régiiek, hanem az újak is a volt földesurak számára hajtották az óriási hasznót, hiszen a velük személyükben immár jogilag egyenlőnek nyilvánított parasztok és polgárok a feudális italmérési előjog fenntartása folytán legfeljebb időszakos kocsmát üzemeltethettek, az pedig mint eleve versenyképtelen nem érte meg a komolyabb befektetést.

A polgári értelemben vett „iparszabadság”, az előjogoktól mentes „szabad iparűzés” kibontakozását igen akadályozta a céhrendszer továbbéltetése. Noha a reformellenzék céljának vallotta, a forradalom idején – mindenekelőtt politikai megfontolásokból – nem számolták fel a céhrendszert. Klauzál 1848-ban kiadott miniszteri szabályrendelete annyit azonban lehetővé tett, hogy bárki, bárhol „saját kezére”, vagy hatósági engedély alapján legényekkel is szabadon dolgozhassék. 1851 elején jelent meg Geringer „ideiglenes”, de közel egy évtizeden át érvényben tartott „utasítása” az iparűzés szabályozására. Ez fenntartotta a céhkereteket, ha új céh alakítását már nem engedélyezte is. Megkövetelte, hogy azok a mesterek, akik olyan településen kívánnak működni, ahol céh van, a megkívánt feltételek teljesítésével lépjenek be a céhbe. Egyúttal kimondta, hogy a belépés rendi, vallási vagy nemzetiségi okból nem akadályozható meg. Ez a zsidó iparosok céhbe jutása szempontjából bizonyult jelentősnek ott, ahol ténylegesen végrehajtották. Az „utasítás” mintegy 70 iparágban – szinte minden fontosban – hatósági engedélyhez kötötte az iparűzést. „Szabad iparrá” alig néhány háziipari jellegű foglalkozást minősített. Ugyanez a rendelkezés szabályozta a kereskedelem gyakorlásának feltételeit is. Addig az 1840. évi törvény volt érvényben, amely a szabad királyi városokban fenntartotta a kiváltságos kereskedőtestületek hegemoniáját, egyébként azonban szabaddá tette a kereskedői tevékenységet. Az 1851. évi rendelet egységes szabályozást intézményesített. Néhány kis jelentőségű iparcikk mellett csak a nyerstermények

adásvételét tette minden megkötéstől mentessé. Az engedélyhez kötött kereskedelmet három kategóriába sorolta. A „rendes kereskedőtől” megfelelő szakképzettséget, üzleti könyvek szabályszerű vitelét és kiscsinybeni árusítás esetén – a település méreteitől függően – 1–8 ezer, nagykereskedés nyitása esetén 30 ezer ezüst forintnyi alaptőkét követelt. A „rendes” kiskereskedésnek szakirányúnak kellett lennie, ha több szakma árucikkait hozta forgalomba, „vegyeskereskedésnek” számított. Kalmárjogosítványhoz szakképzettség nem, csupán némi szakismeret kellett, a „kalmárok” azonban csak kisebb értékű árucikkal kereskedhettek. A szatócsengedélynek, amely élelmiszer és krajcáros iparcikk árusítására jogosított, nem volt semmiféle szakismereti feltétele. Az 1851-ben kiadott szabályzat gyakorlati érvényesítésében a hatóságok fontos szervező és ellenőrző szerepet juttattak a kereskedelmi és iparkamaráknak.

1850 tavaszán került sor birodalomszerte a kereskedelmi- és iparkamarák felállítására. Magyarországon öt kamarát szerveztek. Négy közülük kerületi székhelyre került, az ötödik – gazdaságpolitikai megfontolásokból – Nagyvárad helyett Debrecenbe. Erdélyben Kolozsvár és Brassó, a Bánságban Temesvár, Horvátországban pedig Zágráb, Eszék és Fiume lett kamarai székhely. A kormányzat elképzelése az volt, hogy a kamarák (lényegesen átfogóbb módon és magasabb szinten mint a kiváltságos testületek és a céhek) a kereskedő- és iparosréteg érdekképviselői szerveiként működhetnek, ugyanakkor a hatóságok rendelkezésére állnak mint adatszolgáltató, tanácsadó és véleményező szervek, illetve mint a hatósági intézkedések végrehajtói. A kamarák életét a „rendes tagok” irányították, számukat 15–20-ban maximálták, csak a pest-budai testület állhatott 30 főből. Az első garnitúrát nem választották, hanem kinevezték, hogy így biztosítsák „megbízható” polgárok élre kerülését. Ellentétben a birodalom más tartományaival, Magyarországon először csak az 1850-es évek végén tarthattak kamarai választást. A pest-budai kamara kormányhatóságilag jóváhagyott szabályzata azt írta elő, hogy a kamarai tagok kétharmadát a kereskedők, egyharmadát az iparosok közül válasszák. E rendelkezés eredményeként is az igen elmaradott iparú ország hivatalos gazdasági vezető testületében hosszú ideig még a volt kiváltságos kereskedőréteg képviselői és néhány, akkortájt hozzájuk csatlakozott termény-nagykereskedő kezében maradt az irányítás.

Az iparszabadság teljesebbé tétele olyan gazdasági és társadalmi követelmény volt, amely elől nem térhetett ki sokáig a kormányzat. Kívánta azt a kapitalista fejlődés kibontakoztatásának minden őszinte híve Magyarországon is. A lajtántúli nagypolgárság pedig éppen a fejletlen iparú magyar „koronaországban” remélt térnyerése érdekében is sürgette az iparszabadság mielőbbi maradéktalan megvalósítását. 1857-ben császári rendelet vont el a céhektől és ruházta a közigazgatási hatóságokra az iparüzés engedélyezésének a jogát. 1859 végén pedig megjelent az a császári nyílt parancs, amely 1860. május 1-től – a velencei tartomány és a határőrvidékek kivételével – az egész birodalomban új „iparrendtartást” vezetett be. Az új rendelkezés sem törölte el a céheket, ha kívánatosnak is mondta, hogy szerveződjenek „ipartársulatokká”, s kötelezővé csupán a megváltozott viszonyoknak megfelelő új alapszabályok felterjesztését tette. A lényeges az volt, hogy a céheket és ipartársulatokat eltiltotta az iparüzés megkezdésének, illetve folytatásának minden korlátozásától. Lehetővé tette, hogy az iparosok más szakma munkásait is foglalkoztathassák, és termékeikkel szabadon kereskedhessenek. Továbbra is megkülönböztetett „szabad” és „engedélyhez kötött” iparágakat, de az utóbbiak számát az 1851-es szabályzathoz mértén alig ötödére csökkentette. A továbbra is engedélyhez kötött 14 iparág részben közérdekből igényelte a szaktudás igazolását (például az építőipari szakmák esetében), részben politikai okokból nem vált szabaddá (így például a nyomdászat és a kölcsönkönyvtárosság). A „szabad” iparágak termékeinek kereskedelme is engedélymentessé vált, az üzletnyitás pedig csupán bejelentési kötelezettség alá esett. Az iparrendtartás lehetővé tette a nők számára is az iparüzést, amit korábban csak özvegyi jogon folytathattak. A munkásokat igyekezett kordában tartani tiltva nemcsak a sztrájkot, hanem a munkaadóval szembeni együttes fellépés előkészítését szolgáló „összebeszélést” is. A volt kiváltságos testületek, elsősorban a céhek még kísérleteztek ugyan korlátozó intézkedések felelevenítésével, de jórészt eredménytelenül. A hajdan úrbéres területeken a volt földesurak számára biztosított előjogokon és a hatósági engedélyhez kötött iparágakon kívül az iparüzés polgári értelmében vett szabadsága az 1860-as években a kapitalista fejlődés kibontakozását elősegítő valósággá vált.

5. A KÖZTEHERVISELÉS ÉS AZ ABSZOLUTIZMUS PÉNZÜGYI POLITIKÁJA

A nemesi adómentesség 1848-ban kimondott felszámolása is egyik alapfeltétele volt a tőkés viszonyok uralomra jutásának. Az a körülmény azonban, hogy a közteherviselés megvalósítása egybekapcsolódott Magyarország beolvasztásának kísérletével, súlyos következményekkel járt.

A forradalmi „vétkek” megtorlásán kívül a győztes hatalom semmiben sem buzgólkodott annyira, mint az új adóztatási rendszer kiépítésében. Az 1848–49-ben bevezetett, polgári értelemben vett közteherviseléssel elvileg egybehangzó eljáráshoz folyamodott, az adózóknak a gazdasági életben betöltött szerepét is figyelembe vevő, országosan azonos kivetési kulcsokat alkalmazott. Az egyenes adókkal (földadó, házostályadó, házbéradó, kereseti adó, jövedelemadó) a jövedelemforrást, illetve magát a jövedelmet, a közvetett adókkal a só, a cukor, a hús, a dohány, a bor, a sör és a szesz fogyasztását adóztatták, emellett a jogi és gazdasági ügyletek sorát terhelték bélyeg és illeték lerovásának kötelezettségével. Az egyenes adók kivetésének alapjául a bevallás, illetve a jövedelembecslés szolgált. Ez utóbbit célozták a különböző összeírások, adóbecslési munkálatok és az adott korszakban teljesen be sem fejezett „kataszteri felmérés”, amelynek során parcelláról parcellára haladva óriási munkával vették számba az ország területét, és becsülték fel az adóztatási alapadatként kezelt „kataszteri tiszta jövedelmet”.

A közteherviselés forradalmi vívmányának érvényesítéséből és az adókvetés korszerű formáinak bevezetéséből eredő pozitívumokat az önkényuralom az államháztartási bajoktól is sarkallt kizsákmányolási törekvésekkel, az adóztatás rendszerét átható antidemokratizmussal és az adóbehajtásban megmutatkozó kíméletlenséggel terhelte.

A Habsburg-abszolutizmus belső és külső fenyegetettségi érzése, antidemokratikus gazdálkodási rendszere, a közpénzek pazarlása s nem utolsósorban a közbizalom hiánya, meg az időszakosan szinte teljessé váló adómegtagadás az államháztartást ismételten felborulással fenyegette. Valamelyest is megbízható költségvetési adatokat csak az 1860-as évek elejétől tettek közzé. Noha ezek az 1850-es évek viszonyainál összehasonlíthatatlanul konszolidáltabb állapotokat tükröznek, így is szembetűnővé

teszik az államháztartás visszasságait. Míg az udvartartásra, a diplomáciára és – főként – a fegyveres erők költségeinek fedezésére átlagosan a kiadások 31,5%-át fordították, középítkezésre (a vasútépítéseket is beleértve), az ipar, a kereskedelem és a mezőgazdaság fejlesztésére csak 4,5%-át, kulturális célokra pedig csak 0,56%-át, ez utóbbi arányával csak a török birodalmat előzve meg Európában. (Magára a hadseregére közel hatvanszorosát költötte Ausztria békeidőben, mint kulturális célokra. Ennél is csupán a török birodalombeli arány volt rosszabb a kontinensen.) Ugyanakkor néhány kis német állam és a török birodalom kivételével a belső közigazgatási költségek mértéke a Habsburg-birodalomban volt a legmagasabb, a kiadások 13,1%-a. A bürokrácia túltengésének közvetlen anyagi következményeit mutatja, hogy az egy főre számított belső közigazgatási költségek aránya is a legmagasabbak közé tartozott Európában, a birodalmon belül pedig a magyarországi felülmúlta a lajtántúli átlagot is. Jellemző, hogy a közigazgatási költségek magyarországi fejátlaga 55%-kal volt magasabb a nagybritanniaiánál.

Az önkényuralmi államháztartás roppant nehézségeit jól mutatja a költségvetési deficit mértéke és az államadósság gyors növekedése. Még a hadieseményektől mentes 1861–63-as években is több mint egyhatoddal múlták felül az állami kiadások a bevételeket. A deficit átlaga elérte a bevételek 21,1%-át, aminél csak a létéért küzdő új Olaszországnak és néhány törpeállamnak a költségvetési hiánya volt magasabb az egykorú Európában. (Az 1850-es években – hozzávetőleges adatok szerint – a deficit még sokkal magasabb volt.) Mindez a Habsburg-birodalom államadósságát addig nem ismert magasságokba emelte. 1846 és 1863 között a birodalom államadósságai majdnem két és félszeresükre, pontosan 147%-kal emelkedtek. (Megjegyzendő, hogy a földtehermentesítés fedezetére kibocsátott állampapírok az államadósságnak alig 6%-ára rúgtak.) Az államadósság mennyisége 1864 elején már közel 8 év teljes állami bevételeivel volt azonos. Az esztendőnkénti államadóssági kamatteher (nem számítva a földtehermentesítési kötvények utáni kamatot) és a tőketörlesztési hányad az 1860-as években elérte az állami bevételek 32,6%-át. A Habsburg-birodalom pénzügyi helyzetének megítélését az európai pénzpiacra jól jellemzi, hogy az osztrák állampapíroknak a névértékükhöz viszonyított árfolyama az 1860-as évek derekán a legalacsonyabbak közé süllyedt egész Európában.

Áruba bocsátott államjavakért 1850–67 között több mint 200 millió forint folyt be az államkasszába. Amellett, hogy az államvagyon legértékesebb elemeit, így Magyarországon többek között a krassó-szőrényi uradalmat bányáival és kohóműveivel együtt, továbbá az országot Pozsonytól Pesten, Szolnokon, Temesváron át Báziasig átszelő, részben még 1849 előtt megépült vasúti fővonalat, a Szolnok–Debrecen–Püspökkladány–Nagyvárad vonalat és a soproni szárnyvonalat eladta, az önkényuralmi kormányzat a viszonylag legjobb karban levő 20 magyarországi kincstári uradalmat (az 1863–64-ben „kimutatott” 1,6 milliónyi tiszta jövedelemmel) adósságai fedezetéül, „zálogképpen s eladási szabadsággal” a magántőke tulajdonában álló bécsi nemzeti bank kezére juttatta. De a közvagyonból könnyelműen hozott áldozat csak keveset enyhített a krónikus bajokon. Az önkényuralomnak alávetett birodalom és nem utolsósorban Magyarország népéből a közvetlen és közvetett adóztatás útján préseltek ki annyit, amennyi az adott hatalmi rendszer fenntartásához szükséges volt, illetve aminek kicsikarására a hatalmi eszközök elégségeseknek bizonyultak.

1848 előtt a szűkebb Magyarország (tehát Erdély és Horvát–Szlavonország nélkül) egyenes adója együttesen 9,75 millió forintot tett ki, közvetett adója pedig valamivel több mint 10 milliót. Így összesen nem egészen 20 millió pengő (azaz 21 millió osztrák értékű) forinttal adózott az ország. Ezzel szemben az önkényuralom időszakában ténylegesen behajtott adók a következőképpen alakultak:

2. táblázat

Adóbevételek Magyarországon (1850–1864)
(osztrák értékű forintban)

Adónem	1850	1857	1864
Egyenes	11 076 768	17 427 654	28 305 000
Közvetett	12 273 865	37 473 302	47 164 000
Összesen	23 350 633	54 900 956	75 469 000

Az adatok jól tanúsítják az adóösszegek ugrásszerű növekedését. Míg a forradalom előtti adóteher 1850-re alig nyolcadával nőtt, 1857-re már közel két és háromnegyedszeresére, 1864-re pedig több mint három és

félszeresére emelkedett. A közvetett adó növekedési üteme fokozottabb volt. Míg 1850-ben a közvetett adó a teljes adóösszeg alig több mint 52%-át, 1864-ben már közel 63%-át tette ki. Minthogy a közvetett adók mindenekelőtt a létszükségleti cikkeket terhelték, a közteherviselés érvényesítésének önkényuralmi rendszere mind regresszívebbé vált. (Igen jellemző, hogy csak az állami só- és dohánymonopóliumból származó kincstári jövedelem az 1860-as évek elején az összes állami bevételek 26%-ára rúgott, ami az egykorú Európában a legmagasabb költségvetési hányadot jelentette.) Amellett, hogy a fogyasztást erősebben adóztatták, mint a jövedelmet, elvetették az utóbbi progresszív adóztatásának azt a követelményét, amelyet Kossuth 1848-as pénzügyminiszeri munkálata még alapelvvé emelt. Sőt a „házostályadónál” az 1860-as években, „a személyes kereseti adónál” pedig kezdettől fogva határozott regresszivitás jelentkezett, azaz az adóteher korántsem emelkedett arányosan az adóalappal. A földadó esetében az eljáró közegek egy részének korrupszája, illetve a kiigazítási eljárásnak a parasztokat riasztó bonyolultsága ahhoz vezetett, hogy számottevő területeken az uradalmi földek „kataszteri tiszta jövedelmét” alacsonyabbra értékelték, mint az azonos minőségű paraszti földekét. Mindennek a következményeit különösen az tette súlyossá, hogy a pótagók zömét is a részben regresszíven megállapított (és jórészt korszakosan helyesbítetlenül hagyott) adóalap arányában vetették ki. Az adókizsákmányolást még fokozta a rendszeresen szedett pótagókhoz 1859-ben társított 8,5%-os hadipótlék, amit – a béke ellenére – 1861–62-ben az alapadó 16,7, 1863–64-ben 33,3%-ára emeltek, 1865–67-ben pedig ismét 16,7%-on rögzítettek.

Annak mérlegelése terén, hogy mennyire voltak indokoltak az adókizsákmányolás mértékét panaszoló egykorú hazai megnyilatkozások, történetírásunknak sok még a tennivalója. Néhány tény azonban máris megállapítható. Az egyenes adók közül a legjelentősebbet, a földadót 1848–49-ben az évi tiszta jövedelem 6%-ában szabták meg. Ezt a kulcsot az önkényuralom az 1850-es évek elején Erdélyben 10%-ra, Magyarországon és Horvátországban viszont 16%-ra emelte, az a földtehermentesítési járulékkal és egyéb pótagókkal tetézve 1867-re a tiszta jövedelem 30%-át meghaladó szintre emelkedett, azaz majdnem megkétszereződött. Még többet mond az összbírodalmi és a magyarországi adóteher egybevetése. Az egy főre eső fogyasztási adóátlag szinte minden adónem esetében (ki-

vétel az erdélyi sófogyasztásból származó adójövedelem) a „magyar tartományokban” alatta maradt az összbirodalminak, ami az alacsonyabb életszínvonal természetes következménye (egyben mutatója). Más volt a helyzet az egyenes adók esetében. Magyarországon az 1860-as évek elején átlagosan több mint 4, Horvátországban több mint 8%-kal volt magasabb az adóteher az összbirodalmi fejátlagnál. Igaz viszont, hogy az erdélyi átlag kereken 30%-kal maradt el tőle. Noha nincs mód a különböző „koronaországok” adóalapjának reális egybevetésére, az például, hogy a csehországi fejátlag alig haladta meg a magyarországit, a horvátországit pedig el sem érte, nagyon valószínűvé teszi, hogy „a magyar tartományok” lakosságára aránytalanul magas egyenes adó hárult.

A közterheket sajátos módon növelte az abszolutizmus kényszerkölcsön-politikája. Legfájdalmasabb volt az 1854-ben a jegyzés „önkéntességének” hangsúlyozásával kibocsátott 525 milliós „nemzeti kölcsön”, amelynek aránytalanul nagy hányadát jegyeztették a „magyar tartományokban”. Török Jánostól Jozef Miloslav Hurbanig mindenkit megszólaltattak, akit a kölcsön propagálására felhasználhatónak véltek, nem is annyira a tényleges meggyőzés érdekében, mint inkább annak leplezésére, ahogy az új terhet valójában az országra erőszakolták. A városokra és a falvakra egy megszabott összeg jegyeztetésének kötelezettségét rótták, amit az érdemszerzésre törekvő tisztviselők zöme ki is kényszerített a lakosságból, illetve a gondjaira bízott letétekből, árvapénzekből és kulturális alapítványokból teljesített. A kibocsátott kötvények árfolyama mélyen névértékük alá szállt, továbbadásuk hosszú ideig gyakorlatilag szinte lehetetlen volt. Ugyanakkor a jegyzett kényszerkölcsön tényleges befizetéséről az adóbehajtás kíméletlenségével gondoskodtak.

A közterhek mértéktelen felcsigázása nemcsak azoknak a maradi nemeknek az elkeseredését fokozta, akik titkon hajdani adómentességüket sírták vissza, hanem azokat is, akik képesek voltak a korszerű államháztartás követelményeit az önkényuralom zsarolást pazarlással egybefonó gazdálkodásával szembevetni, és legkivált a népét, amelyből változatos formákban tört ki a panaszszó. „Könnyű a németnek /Adót egzekválni/ Nehéz a magyarnak /A szegény magyarnak/ Kossuth Lajost várni!”⁸ – sóhajtotta az országszerte elterjedt népdal. 1861-ben – az át-

⁸ Magyar népdalok. Szerk. ORTUTAY GYULA. II. 2. kiad. Bp. 1975. 294.

meneti cenzúramentesség idején – a *Gazdasági Lapok*-ban közreadott levelében így tekintett vissza a közterhek fokozására Paduván Tógyer Arad megyei negyed telkes parasztember: „jött a főbírói pátens, hogy 1850. évre egy fertályos gazda tartozik fizetni királyi adóba 50 forintot, községi adóba 20 forintot, ... mi bennünk meghúlt a vér, mert egy egy 15 évig nem fizetett ennyi adót, robotolni is mentünk kegyetlenül, sokszor hét számra; elhitették velünk, hogy ez nem robot, hanem közmunka; már akármicsoda a neve, nálunk robot ez is; dézsmát nem adunk az igaz, de fizetünk 8–10-szeres adót, fizetünk százalékot, fogyasztási adót”. Majd előadva, hogyan emelkedett évről évre adóterhe, így folytatta: „1860. évben királyi adóba fizettem 145 ftot, községibe 50 ftot, s így magam s két gyermekem, nőm, két lovacsám, egy tehénkém, egy borjóm, 30 birkám, 5 sertésem s 10 hold földem után 195 ftot fizettem ... s így 10 év alatt kétszeresen annyit, mit kis jószágom velem együtt megér ... Ha valami jobbacskát ettem, fizetnem kellett; ha sertést öltem, fizetnem kellett; ha egy kis borocskát ittam, habár a magamét is, fizetnem kellett; a szőlőföldek háromszoros adó alatt voltak, mégis, még jövedelmi adóval is terhelték. Boldog Isten! találhatott-e azon úri ember a gyehennában helyet?, aki a fogyasztási adót kigondolta”.⁹ A fizettségmulasztót megtorlás fenyegette. Mert a korabeli népdal szavával „Annyi a finánc /Mint a szoknyaránc / Úgy csörög a lánc / mint a tapsos tánc”.¹⁰

A közrend fenntartása mellett az adóztatás képezte az önkényuralmi államapparátus legfőbb feladatát. A tisztviselők légiója és a pénzügyőrség fegyveres testülete, a finanszág gondoskodott a kincstári érdekek érvényesítéséről, az oly népszerűtlen fogyasztási adórendeletek kijátszásának (szűzdohánytermesztés és -fogyasztás, sócsempészés, titkos pálinkafőzés, adózatlan bor és hús mérése stb.) megakadályozásáról. A hátralékost megintették, ha az sem használt, végrehajtást foganatosítottak ellene. Az általában katonai erővel eszközölt adóvégrehajtás során lefoglalt ingóságokat a helyszínen potom pénzért elárverezték, a tartozásból csak az árverésen ténylegesen befolyt összeget számítva le. Ha az ingóságok a tartozást nem fedezték, dobra került az ingatlan is. A gazdasági és politikai indítékú szembefordulás az adókizsákmányolással a „magyar tar-

⁹ *Gazdasági Lapok*, 1861. június 23.

¹⁰ Magyar népdalok. Szerk. ORTUTAY GYULA. I. 2. kiad. Bp. 1975. 483.

tományokban” rendkívül erős volt. Reményteljes korszakokban szervezett formát is öltött. 1859-ben a ténylegesen befizetett egyenes adó 42,5%-át csak végrehajtással való fenyegetés, 44,5%-át csak katonai erőre támaszkodó végrehajtás útján szedték be, s csupán 13%-át hajtották be erőszakos fellépés nélkül. Erdélyben 1859-ben a háztartások több mint a felét sújtották végrehajtással vagy más büntető intézkedéssel, ennek ellenére az adóhátraléknak csak 63%-át tudták behajtani. Az egész birodalomban adótartozás miatt zár alá vett birtokok 73%-a a magyar tartományokra esett. A nemzeti ellenállás csúcspontján, 1860–61 fordulóján a pénzügyminiszter közlése szerint a magyarországi adómehtagadás a 90%-ot is jóval meghaladta. Megtörésére valóságos katonai adószedő hadjáratra volt szükség. De még 1865-ben is – Jókai egykorú cikkének tanúsága szerint – Magyarország „a katonai behajtás mellett is, adójának 33 percentjével s legáldottabb vidékén, a Bánságban 55 százalékával tartozik”.¹¹

Történetkutatásunk eredményei még nem elégségesek Magyarország pénzügyi kizsákmányolása mértékének bemutatására az abszolutizmus egész kormányzati periódusát illetően. Több mint példázása lehetséges azonban annak, hogy ez a pénzügyi kizsákmányolás tény volt, és alaposan meghaladta a forradalom előtti mértéket. Az 1850-es évek viszonyainál jóval konszolidáltabb 1864-es esztendő állami költségvetési adatainak tanúsága szerint a Magyarországról, Horvátországból és a határőrvidekről származó állami összbevétel 121,5 millió ft-ot tett ki. Ugyanebben az évben e tartományok minden néven nevezendő költségvetési kiadásaira 78,2 milliót fordítottak. Tehát az országot elhagyó, de annak szempontjából terméketlen célokat szolgáló különbözet ebben az esztendőben (s korántsem ez volt magyar szempontból a leghátrányosabb év) több mint 43 millió forintra rúgott. Azaz (tekintetbe véve az 1858. évi pénzreform következtében előállott 5%-os pénzértékcsökkenést is) annak az évi nem egész 8 milliónak több mint ötszörösére emelkedett, ami azonos területről – hasonló módszerrel számítva – az államkincstár forradalom előtti bevételeinek és kiadásainak különbözeteként vándorolt Bécsbe.

¹¹ JÓKAI MÓR, Cikkek és beszédek. VI. Összeáll. és sajtó alá rend. LÁNG JÓZSEF-RIGÓ LÁSZLÓ – KERÉNYI FERENC. Bp. 1975. 307.

6. A PÉNZTŐKEHIÁNY ÉS A HITELVISZONYOK ALAKULÁSA

A hazai gazdasági viszonyokat a feudalizmus forradalmi felszámolását megelőző időben olyannyira jellemző pénztőkehiány enyhülése hosszú ideig váratott magára. Az önkényuralmi kormányzat a forradalmi magyar kormányok által kibocsátott papírpénzből 62 millió forintnyi összegűt bevont, és minden kárpótlás nélkül megsemmisített. A nemesfémmeel fedezett magyar bankjegyek átváltására pedig olyan rövid határidőt szabott, hogy több millió ebből is kárba vészett.

Az önkényuralom úrbéri kármentesítési, adó- és államkölsön-politikája mellett a pénztőkehiány enyhülését, a modern hitelrendszer kibontakozását intézkedéseinek egész sorával is – akarva-akaratlan – korlátozta. Az osztrák polgári törvénykönyv rendelkezései értelmében tilos volt zálog (nemcsak kézizálog, hanem ingatlanra betáblázott jelzálog, sőt termésre adott előleg) esetén az 5, egyébként a 6%-nál magasabb kamat kikötése. Ez a rendelkezés némileg a feudalizmus kori hazai kamatkorlátozásnál is szigorúbb volt, hiszen az elismerte a 6%-os jelzáloghitelt. Az uzsora elburjánzását a tilalom természetesen nem tudta meggátolni, sőt a pénztőkehiány adott viszonyai között konzerválta hiteléleti hegemoniáját. Az adós legtöbb esetben a ténylegesen felvett összegnél nagyobb nyugtatóványozott a kölcsön elnyerése érdekében. Ez gyakorlatilag hatálytalanította az uzsoratilalmat, biztosítva a kölcsönzőnek a törvényest sokszorosán meghaladó kamat akár bírói úton történő behajtását is. Az 1850-es években az egyetlen hazai bank, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank tartózkodott a jelzálog-hitelezéstől, a stagnáló számú takarékpénztár pedig – legalábbis kezdetben – inkább csökkentette, semmint fokozta, majd éveken át igen alacsony szinten tartotta az ingatlanokra folyósított kölcsönök összegét. A jelzáloghitel-állomány gyarapodása a kapitalista viszonyokhoz mérten meglehetősen lassú volt, összmennyisége az igen alacsony 1847-es szinthez képest csak 1857-re kétszereződött meg, és érte el a szűkebb Magyarországon a 19 millió forintot, alig többet az ország akkori egy esztendei adóterhének harmadánál. Pedig ebben az évben már a bécsi nemzeti bank jelzálogosztálya is megkezdte, s 1860-ig növekvő ütemben folytatta a jelzáloghitelezést, ha kizárólag nagybirtokosok számára is. Zálogleveleinek árfolyama a név-

értéknél jóval alacsonyabb volt, s ez a kamatot magasan a törvényes fölé emelte. Mégis örült, aki összeköttetései révén hozzájuthatott, hiszen így is olcsóbb volt az uzsorakölcsönnél. Ugyancsak 1857-ben kezdte meg hitelüzleti tevékenységét a Rotschild érdekkörbe tartozó, részben francia és délnémet tőkével dolgozó Creditanstalt pesti fiókja, amely azonban főként áruelőlegeket folyósított, illetve kereskedelmi célokra nyújtott személyi (elsősorban váltó) hitelt s a jelzáloghitelezéstől még tartózkodott.

A hitelszervezet 1850-es évekbeli fejlődésének korlátozottságát mutatja, hogy a hazai hitelintézetek száma az 1848-as 36-ról – átmeneti csökkenés után – csak 1860-ra emelkedett 38-ra, amivel szemben viszonylag gyors volt a következő évek fejlődése, hiszen számuk 1866-ra már elérte a 85-öt. Legnagyobb jelentősége a Magyar Földhitelintézet 1863-ban megkezdett működésének lett. Nagybirtokosok és jómódú középbirtokosok hozták létre, és élvezték kölcsöneit, amelyeknek szigorú feltételei gyakorlatilag minden más réteg hiteligényeit elhárították. Noha az 1860-as évek elején – mindenekelőtt politikai megfontolásokból – a bécsi nemzeti bank közel három éven át szüneteltette magyarországi jelzáloghitelezéseit, vezető szerepét e téren – ha nem is a korábbi mértékben – továbbra is megtartotta. 1860-ban az 54 milliónyi jelzálogkölcsön több mint kétharmadával a bécsi banknak tartoztak a magyar birtokosok, és még 1866-ban is a 80 millió fölé emelkedett jelzálogkölcsön-állománynak közel a felével. A helyzet némi javulása ellenére – egykorú számítások szerint – a korszak végén a betáblázott jelzáloghitel a termőterület forgalmi árának alig 6%-át tette ki. Ugyanakkor ez a hányad a Lajtántúlon 16,6, Olaszországban 18,6, Franciaországban pedig 22% volt. És még ennek a csekély agrárhitelnek a zömét is csak a nagybirtokosság és a középbirtokosság megfelelő összeköttetésekkel bíró vezető rétege vehette igénybe. Márpedig a tőkés termelésre való átállás a földhitelt nagyon is sürgetővé tette. Fokozta a szükségleteket, hogy a földtehermentesítési kötvények átadását követően feloldották a moratóriumot (a volt földesurak számára adósságaik törlesztésére még 1848-ban kimondott haladékot), s a felelevenedett adósságot – ha a kárpótlási kötvényeket a birtokos elkótyavetyélni nem akarta – aligha fizethette másból, mint újonnan szerzett hitelből.

Míg a mezőgazdaság hitelezése szempontjából oly fontos jelzálog-hitel-rendszer kiépülése igen vontatottan haladt, a váltóhitel a tőkés áruforgalom kibontakozása és az osztrák polgári törvénykönyv e vonatkozásban serkentő hatású bevezetésének következményeként már az 1850-es évek elejétől viszonylag gyors ütemben növekedett. 1855-re a hitelintézetek váltótárcájának állománya a forradalom előttinek négy-szeresére, 1860-ra nyolcszorosára emelkedett, s ha utóbb az ütem némileg le is lassult, a korszak végére elérte az 1847-es szint tizenegyszeresét. Míg a rövid lejáratú, elsősorban a kereskedelmi hiteléletben fontos szerepet játszó váltók forgalma az egész korszakon át, a jelzálogleveleké pedig a korszak második felében erőteljes ütemben fejlődött, a hitelintézetek egyéb értékpapír-, elsősorban részvényállománya az 1850-es években a forradalom előttinek a töredékére esett vissza, s csupán az 1830-as évek derekán hagyta végleg maga mögött az 1847-es szintet. A hazai pénzátírt-felhalmozás fokozatos előrehaladása tükröződik a hitelintézeti takarékbetét-állomány növekedésében. Ez már 1851-ben meghaladta a forradalom előtti szintet, 1857-ben több mint kétszeresére, 1866-ra pedig ötszörösére emelkedett. A magyarországi és erdélyi betétállomány együttes összege azonban 1866-ban is csak némileg haladta meg az 58 millió forintot, azaz alig kétharmadát az egy évi adótehernek.

A feudális termelési mód forradalmi felszámolása megteremtette a tőkeáramlás új, szabadabb feltételeit. A tőkeáramlás lehetőségeit növelte a „magyar tartományok” betagolása az egységes birodalmi piacba, a közbülső vámok megszüntetése, s mindaz, ami a jogviszonyok, a pénzügyi és gazdaságpolitikai normák egységesítése terén történt. Gátlóan hatott viszont a tőkének a mezőgazdaságba áramlására a birtokrendezés és a kártalanítás elhúzódása mellett a feudális munkaszervezet számos maradványa, a polgári öröklési rend bevezetésének részleges késleltetése, a hitbizományi rendszer továbbbővítése, a telekfelosztás korlátozása és a zsidók földvásárlásának 1853 és 1860 közötti tilalmazása. Akadályokat állított a tőkeáramlás útjába a kamatalakulás korlátozása, a földesurak regálejogainak részleges fenntartása, a céhrendszer továbbbővítése s mindaz, ami gátolta az iparszabadság érvényesülését. Mindehhez járultak a politikai tényezők. Egyfelől a tőkés érdekeket a politikai céloknak közvetlenül alárendelő mozzanatok (mint például új magyarországi hitelintézetek alakulásának akadályozása, illetve késleltetése az „egyleti

törvény" előírásainak szigorú érvényesítése által, a bécsi nemzeti bank kölcsönfolyósításának hosszabb szüneteltetése, a magyarországi hitelezések általános megszorítása az 1860-as évek elején), másfelől – az előzőekkel nem ritkán szoros összefüggésben – a lajtántúli tőkések féelme, vajon a magyarországi politikai helyzet nem vezet-e itteni befektetéseiket kockáztató gyökeres változásokhoz. Az önkényuralom időszakában mutatkozott ugyan fejlődés a hitelszervezet kiépülése, a pénztőke-felhalmozás előrehaladása, a tőkeáramlás felgyorsulása tekintetében, de mindez messze elmaradt az ország szükségleteitől.

Az értékes gazdasági erőforrásokkal rendelkező Magyarországnak ahhoz, hogy a kapitalista fejlődés gyors kibontakoztatásának útjára lépve felszámolhassa elmaradottságát, jelentős pénztőkére volt szüksége. Nyugat-Európában számottevő pénzügyi körök érdeklődtek – a várható magas haszon reményében – magyarországi tőkeelhelyezési lehetőségek iránt. Törekvéseik, noha Magyarországon rendkívül kedvező fogadtatásra találtak, ez idő tájt mégis csak igen korlátozott mértékben realizálódtak. Néhány jó összeköttetéssel rendelkező birtokos tetemes, a csőddel küzdő herceg Esterházy-család óriási összegű nyugat-európai kölcsönhöz jutott, de a szélesebb körű kölcsönfolyósítás, többek között annak a terve, hogy hosszú lejáratú törlesztéses kölcsönügylet keretében egy belga bankra ruházzák a bécsi nemzeti bank kezére adott kincstári birtokok parcellázását, nem vált valóra. Egyfelől az önkényuralmi viszonyok, a politikai bizonytalanság tartotta vissza a nyugat-európai hitelezőket, másfelől korlátozóan hatottak az osztrák tőke monopolizáló törekvései, vagyis az a módszere, hogy a külföldi tőkét a maga oldalán csupán mellérendelt szerephez engedte jutni a magyarországi vállalkozásokban. Magyarországnak a birodalom másik felével való, az önkényuralom által kialakított kényszerű és teljes gazdasági összefüggöttség nem hozta meg tehát az adott korszakban a tőkehiány kívánatos mértékű feloldását. Az adó- és államkölcsön-politika erősen korlátozta a belső tőkefelhalmozás ütemét. Ehhez járult a pénztőke Magyarországra áramlását megszorító gazdasági és politikai tényezők egész sora, és végül, de nem utoljára magának a birodalomnak viszonylagos tőkeszegénysége, és zilált pénzügyi helyzete. Ez időszakonként oda vezetett, hogy a számára is létkérdést jelentő külföldi kölcsönöket – mint azt az 1860-as évek derekán a Reichsratban a kormányzat egyik bírálója mondta – még az akkor az elmaradottság

jelképeként idézett Marokkónál is rosszabb feltételek mellett kapta. A Habsburg-birodalom – 1863-as adatok szerint – az egykorú Európában mind a banktőke, mind a takarékbetét-állomány összmenyisége tekintetében a harmadik helyen állott ugyan, de az egy lakosra számított összeget véve alapul mindkettő vonatkozásában elmaradt a kontinens átlagától, a banktőke esetében a 7., a takarékbetét-állomány esetében (a német városállamokat nem is számítva) a 17–18. helyre szorulva az európai ranglistán. Mindez azt jelentette, hogy a gazdaságpolitikai önrendelkezéstől megfosztott Magyarország az adott körülmények között pénztőke-szükségletének fedezetét csak korlátozott mértékben remélhette közvetlenül a birodalom másik feléből. A Lajtántúl sokkal inkább a hitelközvetítő, mintsem a hitelforrás szerepét töltötte be a magyarországi kapitalista fejlődés kibontakoztatásában, mégpedig a hatalmi eszközök birtokában a nyugati tényleges hitelforrások és Magyarország közé ékelődött hitel-közvetítő jól megfizettetett szerepét.

IV. FEJEZET

A KAPITALISTA FEJLŐDÉS KIBONTAKOZÁSA

1. A VILÁGPIAC KONJUNKTÚRAVISZONYAINAK MAGYARORSZÁGI HATÁSA

A feudális rendszert felszámoló, a jobbágyfelszabadítást kivívó 1848 biztosította annak a legfontosabb feltételét, hogy Magyarország az 1850-es években kibontakozó világkonjunktúra lendítő hatását kihasználva nagy lépésekkel haladjon előre a kapitalizálódásnak – az ország történelmi elmaradottsága, gazdasági függő helyzete és önkényuralmi alávetettsége miatt – nagyon is nehéz útján.

Magyarország gazdaságának tőkés átalakulása 1848 előtt csak a kezdetekig jutott el. Anglia, de jószérével az Egyesült Államok, sőt Nyugat- és Közép-Európa jelentős területeinek tőkés fejlődése azonban már a rendszeres gazdasági növekedés ismérveit mutatta fel. Ez azt jelentette, hogy az ipari forradalom kibontakozásától ösztökélt termelés és forgalom emelkedésének az üteme már rendszeresen meghaladta a népesség gyarapodását. A gyarmatbirodalmaikat négy kontinensen lázas sietséggel építő nyugati hatalmak gazdaságának a fejlődése nemcsak kiszélesítette és a korábbinál jóval egyetemesebbé tette a világpiacot, hanem mind egyértelműbben határozta meg annak konjunktúraviszonyait is. Azt követően, hogy Magyarországon ledőltek a termelés és az áruforgalom feudális gátjai, a rendszeres gazdasági növekedés megalapozásának még csupán a kezdeteihez eljutott hazai gazdaságot már minden korábbinál sokoldalúbban és mélyrehatóbban érintették a világpiacon kialakuló változások. Ezeket a hatásokat egyben-másban felerősítette, illetve gyengítette Magyarország betagolása a birodalom gazdasági közösségébe, az önkényuralom gazdaságpolitikája pedig sokban torzította, de semmiképpen sem érvénytelenítette. A feudális rendszer felszámolása után Magyarország

kapcsolata a tőkés fejlődés által kitágított világpiaccal a függés viszonyai között is mind szervezettebbé vált.

A tőkés termelés fellendülése, ami az Egyesült Államokban már 1849-ben, Angliában 1850-ben, Nyugat- és Közép-Európában 1852-ben hitelbőség, termelés- és forgalomnövekedés formáját öltötte, nagy – Magyarország gazdasági fejlődésére kivételes hatású – agrárkonjunktúra kibontakoztatója lett. Ez az 1850-es évek elején jelentkező agrárkonjunktúra Európában – átmeneti megszakításokkal – az 1870-es évek elejéig tartott. Intenzitását és viszonylagos tartósságát az összeurópai, sőt sokban már a világ gazdaság általános fejlődési tendenciái határozták meg. Az ipari forradalom angliai tetőződése és nyugat-európai kibontakozása – Közép- és Kelet-Európa iparosodása ellenére – fokozta az európai munkamegosztást, minden korábbit meghaladó mértékűvé növelte Nyugat-Európa igényét mezőgazdasági nyersanyagokra és az iparosodó társadalomét agrár fogyasztási termékekre.

Az értékesítési lehetőségeket növelte a közlekedés forradalmasodása, a gőzhajózás térhódítása, még inkább a Nyugat- és Közép-Európában minden addiginál nagyobb teljesítményekre ösztönző vasútépítési láz, egyidejűleg a szabad kereskedelmi politika átmeneti, de véglegesnek remélt uralomra jutásával. Járulékos, ám a magyar mezőgazdaság értékesítési lehetőségei szempontjából nagyon is nevezetes szerepet töltött be a korábban nem ismert mértékű terményszükségletet támasztó háborúk és hadjáratok hosszú sora – csak a legjelentősebbeket említve – az 1853–56. évi keleti háborútól, az 1859–61 közötti itáliai hadjáratokon és az 1864. évi dán háborún át 1866 nagy porosz–olasz–osztrák összecsapásáig. S ehhez járult a magyar mezőgazdaság piaci esélyeit növelő körülményként, hogy Oroszország a krími háború, az 1861. évi jobbágyreform végrehajtása, majd az 1863–64-ben lezajlott lengyel szabadságharc, az Amerikai Egyesült Államok az 1861 és 1865 között megvívott polgárháború, India pedig az 1857-ben kirobbant nagy nemzeti felkelés következményei miatt hosszú időn át még csak korlátozott mértékben exportálhatott az európai piacokra. Mindez kölcsönhatásba került és együtt érvényesült Magyarországon a feudalizmus felszámolásának, a birodalmon belüli munkamegosztás sajátos formálódásának, az egységesülő birodalmi piac fokozatos fejlődésének következményeivel.

Az agrárkonjunktúra továbbgyűrűző, a termelés és a forgalom minden

szektorát átjáró hatásából a legfontosabb az volt, amely a nemzeti össztermék túlnyomó részét nyújtó és az adott viszonyok között a tőkefelhalmozás lehetőségét leginkább biztosító mezőgazdaság fejlődésében általa is ösztökélten lejártszódott.

2. A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS

A jobbágyfelszabadítás után a mezőgazdasági termelés csak fokozatosan és jellegzetes fejlődésbeli egyenetlenségekkel vált úrrá az öröklött elmaradottságon.

A paraszti gazdálkodás hagyományos technikája egy ideig még igen széles körben érvényesült. Magyarországon a termőterület nagyobbik fele, Erdélyben pedig még ennél is nagyobb hányada volt a hajdani úrbéres és kiváltságos parasztok, illetve a bocskoros nemesek kezén. De az „úri birtokok” túlnyomó része is tagosítatlan, a fejlettebb technika érvényesítésére alkalmatlan volt. A volt földesurak egyik napról a másikra nem is szakíthattak az agrártermelés hagyományos rendjével. Legsürgősebb gondjuk a robot pótlása volt, hiszen a szűkebb Magyarországon – gyalogrobotban kifejezve – több mint 49 millió napot vesztek, Erdélyben pedig – hozzávetőleges adatok szerint – 19 millió, felerészben ígás robotnapot. Nem a munkabér előteremtése okozta a legnagyobb nehézséget, hanem sokkal inkább az, hogy híján voltak a robotosok igaerejét, talajművelő eszközeit és járműveit felváltani képes majorsági felszerelésnek. Kisebb-nagyobb mértékben szinte minden birtokos ahhoz folyamodott, hogy – a feudális munkaszervezet továbbéltetéseként – különböző juttatások ellenében ledolgozásra készítsen parasztokat, többségükben hajdani robotosait. A parasztok ledolgozást vállaltak földhasználatért, az urasági rét kaszálható szénájáért, a legeltetés, a tüzelőszerezés lehetőségéért. A határhasználat közösségének felszámolása után – különösen a túlnépesedett területeken – sokan szolgáltak ingyen napokat azért, hogy helyet kapjanak a részes aratók sorában, illetve különmunkával tetéztet feles, harmados földet az urasági birtok kukoricásában. A vezető uradalmaiban, ahol a majorsági gazdálkodás feudalizmus kori fejlettsége szilárd bázist teremtett az üzemszervezés tőkés formáira való átálláshoz, a ledolgozást vállaló birtokos parasztok igaerejét, felszerelését kezdettől fogva csak a cselédség, s a mind nagyobb mértékben igénybe vett napszá-

mosok, szakmányosok, részesek munkájának kiegészítésére használták, de így is csak átmeneti időre. Ott, ahol a birtokrendezés már lebonyolódott, a nagyüzemi gazdálkodásra alkalmas táblák kialakításával a ledolgozás fokozatosan kiszorult az uradalmak, sőt a fejlettebb középbirtokok üzemegeiből is, s legfeljebb a részes munkásokra rótt munkauzsora formájában élt tovább. A fejletlenebb területeken, az erőtlenebb középbirtokon és az úri kisbirtokon viszont a ledolgozásnak kezdettől fogva is nagyobb szerepe sokkal lassúbb ütemben csökkent, s az átmenet az önkezelésű tőkés gazdálkodásra, illetve a tőkés bérletrendszerre jóval hosszabb időt vett igénybe. A ledolgozás fokozatos kiszorulása ellenére az önkényuralom korában a mezőgazdasági termelés színvonalát túlnyomó részben még a paraszti technika határozta meg.

A határhasználat hagyományos, a földművelés és állattenyésztés primitív összhangját fenntartó nyomásos rendszere a paraszti gazdálkodásban ha nem is töretlenül, de a korszak egészen át megtartotta túlsúlyát. A birtokrendezés során lehetőségessé vált, hogy a volt úrbéresek is kiszakadjanak a határhasználati közösségből, azaz egyéni birtokukat ne a nyomásos rendszer követelményeinek megfelelően dűlönként külön-külön parcellában, hanem minden járandóságukat a határ egyazon részén, tagosítva kaphassák meg. Az adott lehetőséggel akkor még viszonylag nem sok paraszt élt. Nagy volt a megkötő hagyományok ereje, és híján voltak a megfelelő takarmánybázisnak. Aránylag kevés, többnyire csak a terjedelmesebb birtokú gazda kockáztatta a kiszakadást a közlegeltetésből. A tagosító parasztbirtokosoknál – különösen az Alföldön – inkább a korábban műveletlen határrészek feltörése és ezzel szoros kölcsönhatásban a tanyásodás minden addiginál nagyobb hulláma, legáltalánosabban pedig a kapásnövények térhódításának a jobbágyfelszabadítás utáni felgyorsulása bontotta meg a nyomásos gazdálkodás hagyományos rendjét. Már 1836-ban lökést adott e folyamatnak az ugarvetés dézsmamentességének törvénybe iktatása. Az 1850–60-as években pedig gyorsan fokozódó ütemben változtatta a kukorica és a burgonya „zöldugarrá” a korábban jó részt még vetetlen nyomást, illetve foglalta el a tavaszi forduló mind nagyobb hányadát. Mindenekelőtt ennek eredményeként az 1860-as évek elején (korántsem pontos, de a fejlődés tendenciáit jól tükröző egykorú adatok szerint) a rozssal már szinte azonos mennyiségű kukorica és a zab-

bal vetekedő mennyiségű burgonya termett, a kapások összmennyisége pedig meghaladta a gabonatermés harmadát.

A nyomásos rendszer visszafogni ugyan már nem tudta, de hosszúra nyúlt haldoklása során még sokban 'fékezte a társadalmilag szabaddá vált energiák kibontakozását. A piaci lehetőségek és követelmények fokozódása, a közműveltség gyarapodása, az új tapasztalatok gyorsabb terjedése mégis változásokat hozott. Olyanokat is, amelyek közvetve viszhathattak a nyomásos rendszer fellazulására. A legfontosabbak közé tartozott az eszközváltás. Míg a jobbágyfelszabadításig gyakorlatilag az egész parasztság faekét használt, az 1860-as években a Kisalföldön már szinte kizárólagossá vált, a Dunántúl és az Alföld nagy részén pedig széles körben terjedt el a vastestű eke. (Ellentétben a faekével, amelynek csupán a földet hasító éle készült vasból, ennek már a gerendelye és a taligája kivételével minden alkatrészét vasból öntötték.) A Felső-Tisza-vidék és Erdély nagy részén a parasztok az egykorúan „vasekének” nevezett új ekének legfeljebb a hírét hallották, és lassúnak bizonyult térnyerése Horvátországban is. Ahol a vastestű eke megjelent a parasztgazdaságban, ott javult a szántás minősége, és némileg könnyebbedett a legelők, gyepföldek feltörésének nehéz munkája. Vetni a parasztgazdaságokban még kizárólag kézzel vetették a jó esetben szórólapáttal tisztított szemet. A hagyományos tövisboronát többfelé már fából faragottal váltották fel, sőt szórványosan a vasborona is megjelent a paraszti földeken. A szántás mellett a legfontosabb változásra a betakarítás kapcsán került sor. Hajdan még a sarlóval való aratás volt a túlnyomó, a kasza fokozatos térhódítása csak a jobbágyfelszabadítást követően vált teljessé. Bonyolult kölcsönhatásban volt ez a nyomásos rendszer bomlásának kezdeteivel, a legelőfeltörésekkel, az istállótrágyázás rendszerezesebbé tétele nyomán a szalma becsének növekedésével (hiszen kaszás aratás esetében több szalmát takarítottak be), a kaszás arató nagyobb munkateljesítményének értékelésével s nem utolsósorban azzal, hogy mind nagyobb tömegben, javuló minőségben s viszonylag csökkenő áron kerültek piacra maguk az üzemileg készített kaszák és a velük közel azonos ütemben terjedő vasvillák. A kaszás aratás uralkodóvá válása szoros kölcsönhatásban állott a gépi cséplés térhódításával is. A lóval működtetett, járgányos cséplőszerkezetek még kevésbé, az 1860-as években rohamosan gyarapodó gőzcséplőgépek pedig annál inkább változtattak a szemnyerés

ősi paraszti technikáján. A kézi cséplés a perifériákra szorult, fejlettebb területeken mindinkább a zsúpkészítés célját szolgáló töretlen szalma biztosítására korlátozódott, és megingott a lóval való nyomtatás sok évszázados hegemoniája is.

A paraszti állattenyésztés fejlődése mindenekelőtt az állatsűrűség fokozódásában és némiképpen az állatállomány összetételének a változásában mutatkozott. Jóval kevésbé volt jellemző azonban a tartás módjának belterjesebbé válása. A korábbinál több jószág és hosszabb időre került istállófedél alá, de a vetett takarmány – növekvő jelentősége ellenére – még a legelőterület csökkenésének ellensúlyozására is alig bizonyult elégségesnek. A sertés- és baromfitartás különösen a Nagy- és Kisalföld parasztgazdaságaiban fejlődött kölcsönhatásban a kukoricatermelés növelésével és a piaci lehetőségek javulásával.

A változások némileg intenzívebbé és termelékenyebbé tették a paraszti gazdálkodást, egyértelműbben a birtokos parasztság felső rétegeiben, mint az önellátás kereteit szinte csak a közterhekre fordítandó pénzbevételel megszerzésének mértékéig átlépő töredéktelkesek többségénél, kiterjedtebben a nyugati piaci kapcsolatait tovább erősítő Dunántúlon és a jellegváltozás folytán termelését viszonylag gyors ütemben növelő Alföldön, mint egyebütt. Az úrbéres parasztgazdaság a jobbágyszabadítással mentesülve a szántóföldi termésének ötödét elvonó feudális termékjáradéktól és a munkaereje átlagosan még nagyobb hányadát lekötő robotszolgáltatástól, felszabaduló energiáit, ha nem is mindenütt és azon nyomban maradéktalanul, de egyre növekvő mértékben állította a termelés fokozásának szolgálatába. Közterheinek szaporodása, igényeinek növekedése és árupiaci lehetőségeinek gyarapodása szorította, vonzotta erre. Az 1850-es évek elején a ledolgozás jelentette a termelés és a jövedelem növelésének legfontosabb eszközét, de fokozatosan társult hozzá a törekvés a gazdaság területének vásárlás vagy földbérlet útján történő gyarapítására is. Közvetlenül a jobbágyszabadítást követően a sok évszázados beidegzettségnek és a birtokrendezés idején megújuló érdek-kapcsolatoknak megfelelően egy-egy falu volt jobbágygazdái s hasonlóképpen a volt házas zsellérek még többnyire együttesen vagy legalábbis csoportosan vállalkoztak ledolgozásra, küzdöttek a régi bérletek megújításáért vagy újak megszerzéséért, társultak az eladó urasági föld megvásárlására. De fokozatosan megbomlott a régi rend. A falun belül a koráb-